

ENRIC SOLER I GODES

VALENCIANS.
A MÈXIC

erE/1

VALÈNCIA
1 9 5 3

Enric Soler i Godes, va nèixer a Castelló de la Plana el 5 de març de 1903.

Aprengué les beceroles a l'escola de la Beneficència, de la que son pare era mestre i anà creixent en valenciania entre els jocs d'infants de la seua època, mentre aprenia els oficis d'impressor i relligador, puix que en sa casa eren llibreters. De la Magdalena a la Penyeta Roja, del Tossal Gros a la Marjal, no va haver barranc ni camí de les terres de la Plana que no sentiren la seua encuriosida petjada.

Estudià la carrera de Mestre a Tarragona (1917-1921), oposità a Barcelona en 1923 i féu el servei militar, com a voluntari de complement, a Tarragona i al Marroc.

En 1925 fón nomenat mestre de l'escola mixta de Portas-Chantada (Lugo); en 1927 passà a Ortells, comarca de Morella; en 1931, a Sant Joan de Moró (Vilafamés), en el Baix Maestrat; en 1941 fón traslladat a Gajano-Marina de Cudeyo (Santander); retornà al País Valencià en 1945, exercint a Palma de Gandia fins 1946, i en desembre d'aquest any es traslladà a l'escola unitària de xiquets núm. 1 de Benifaió, a la Ribera Baixa.

De molt menut sentí afecció a les arts i a les lletres. Col·laborà en les revistes infantils del seu temps i en plena joventut publicava el primer article a «La Provincia Nueva», de Castelló i més tard, a l'«Heraldo» i al «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura».

Fón croniste de bous del «Diluvio» i col·laborà al setmanari tau­rí «La Fiesta Brava», de Barcelona i al setmanari humorístic «Gutiérrez», de Madrid. Ha col·laborat també als setmanaris valencianistes «El Camí» i «El País Valencià», als diaris «Las Provincias» i «El Mercantil Valenciano», de València; al «Magisteri Català», als «Quaderns d'Estudi» i a les «Páginas de Pedagogía» de «El Día Gráfico», de Barcelona i al diari «El Luchador», d'Alacant.

En 1933 va distingir-se en un concurs de reportatges del setma­nari català «Mirador», on col·laborà assíduament així com al diari «La Publicitat» i a «Clarisme», de Barcelona.

A Sofia Salvadora
Mendoza

obra cordial

Santa Fe

Patencia

1955

ENRIC SOLER I GODES

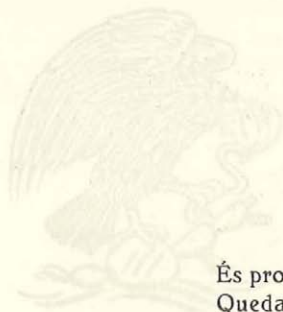

VALENCIANS A MÈXIC

VALÈNCIA

1953

Gravats « MARVILL »
Pl. Arizo, 2 - València

És propietat de l'autor.
Queda fet el dipòsit que
marca la llei.

Imprés a València

Impreso en España

Printed in Spain

Impremta d'Antoni Peñarrocha : St. Cristòfol, 6 : València

AÇÒ ÉS MÈXIC

Mèxic s'escapava als esforços combinats de soldats, geògrafs i naturalistes. Una col·lecció de paisatges arbitraris en què se mesclaven boscs i rius, extranys animals i flors capricioses, no lograven establir una idea clara d'aquella disbaratada regió del Nou Món que de sobte brillava, semblant una joia misteriosa, en la corona espanyola. Cinquanta anys després del seu descobriment, la singularitat de Mèxic anava establint trets inequívocs que la diferenciaven, sobre els motles i els prejudicis de tot allò conegut a Europa i a Àfrica. Ací no és possible advertir que l'aparició entre la neu de les primeres primules, ni el refilar del rossinyol, nunci de la primavera, ens sobte com a Rousseau en la seua primera nit de l'Ermitatge; però a canvi d'aquests goigs i d'altres molts sols imaginats, la Natura ens curullà de béns nombrosos i exquisits.

Per a nosaltres resulta un llenguatge exòtic el que els europeus es referixquen al joc de les seues estacions perquè amb lleugeríssims canvis fruïm d'una tardor perpetua o millor encara d'una primavera temperada. El temps de les pluges amb els seus núvols i la seua frescor i el temps de les secades amb el seu seguici de fullam daurat i pastures

groges són el nostre calendari, i no estem de cap manera subjectes al pas de l'any per a sentir-nos amanyagats per un nou clima. Un petit viatge, un lleuger descens, determinen que al sever i aristocràtic paisatge de l'altiplà suavitze la seua aspror. Se viu aleshores sota un altre sol, el ritme de la sang s'aquieta i els sentits es relaxen com els membres d'un gat fredoluc que descobrira l'alegre foc d'una llar puix que el tròpic és per a nosaltres el fogar dels europeus, la gran fogata que fa créixer els arbres i sempre té obertes les flors.

En un sentit, Mèxic, és comparable a una elevada casa on els climes correspongueren als seus distints pisos. És clar, la costa, humida i ardent composita la planta baixa. Les seues amples finestres donen al mar, un mar tebi i blau, encegador, quasi sempre desert, sobre el que volen cridant les gavines, i els pelicans se submergixen, cecs i brutals, darrere de l'ombra platejada dels peixos. És una planta baixa un poc esquerpa i desordrenada, plena de palmes, de «ceibas» i «mangos» gegantins, de profusa vegetació de vols de «pericos» i de garces, amb pobres aldees, piràmides ruïnoses i grans rius solitaris i obscurs, sorillós i violent inclós durant la nit en què els «cocuyos» encenen llurs lluminàries, redoblen llurs tambors les granotes monstruoses i les aus nocturnes ixen de llurs amagatalls.

L'entresol, el formen els climes intermitjos de les cordilleres. A mil dos-cents metres d'altura entre les agulles sedoses de l'«oyamel» i el brill obscur de l'alzina, florixen, a l'empar del seu trespol de boires, el «cacao», la vànilla, el tabac, l'orquídea, el taronger i la llimera; revolen la papallona i el pardal d'encesos colors. L'últim pis està situat a dos mil dos-cents metres sobre el nivell de la mar i fón el lloc favorit de l'immigrant indi, del masover espanyol.

El gran problema de Mèxic

Successió de valls blaves i de planícies grogues, picant sol i ombra fresquíssima; en el seu aire fi alenen els sers propis de l'altiplà. L'indi esvelt, la veu prima, el «pirú» i la freixa, l'«àgave», l'«opuncia» i la «cactácea».

Açò és Mèxic; però tampoc no és l'únic Mèxic. Hi ha un desert al nord i una terra cal·lissa sense rius i sense muntanyes al sud-est; un bosc impenetrable de «zapotes» i fustes precioses en la frontera amb Guatemala, una terra de rius i de pantans primitius enmig del golf, anomenada Tabasco, i una península, la de la Baixa Califòrnia, en la que les perles i les mars fredes succeïxen les platges càlides al fons l'espínàs de les serres calcinades.

La nota essencial d'aquesta geografia de catàstrofe no és la vall, ni el riu, ni el bosc, sinó la muntanya, una muntanya desfeta en cordilleres que invadixen, al llarg i l'ample, les tres quartes parts del sòl mexicà.

La muntanya és el caos, allò oposat a l'ordre, allò contrari a la mar, l'enemic de la línia recta. Hi ha serres de muntanyes verdes, l'obra del sulfat de coure; serres de muntanyes roges, el treball de l'òxid de ferro; muntanyes de pissarres i sediments; les restes d'altres muntanyes socava-des, i muntanyes de grafit, de granits, de pòrfids, d'andesites i de marbres, les vetes de les quals formaren les delicades estructures de les plantes presoneres.

Muntanya és igual a cascada, a torrent, a cova, a grieta, a congost, a pic, a lava, a neu, fumarola. I és, a més, el veí del mexicà, el seu testimoni de càrrec, el seu enemic i l'aliat, la seua escala, la seua cassola i el seu rebost, la seua estètica i la seua geometria. Tot resulta ella, clau d'or, vaca de plata, pi verd, falguera amb espores, arca de Noé, regne del silenci, bandera de la terra, paret de llàgrimes, follia solemne—per a, tu també descansaràs—l'únic lloc que vomita els seus morts.

La vida se'ns va en pujar i baixar la qual cosa significa que passem dues vegades el camí. De fet, el mexicà, sobreposa paisatges. Una plantació de canyamel, se veu amb freqüència dominat per la neu dels volcans, i des d'un bosc de pins, en la terra freda, és possible presenciar les dolces formes arrodonides d'una naturalesa governada per un sol benigne, acolorit i rialler.

La distància, en les regions muntanyoses, confonen açó pròxim i allò distant, descomposen els verds i els blaus, recrea minerals i amb el seu joc òptic engrandix i disminueix les formes, la qual cosa podria originar en la nostra consciència una confusió de realitat i esperança, un daltonisme espiritual capaç de totes les aberracions.

Terra d'indis, de ciutats antigues enfonsades en la selva o de noves ciutats eriçades de gratacels i de funerals és,

per damunt de tots els capricis de la geografia i del clima, un paisatge deshabitats. L'home l'ha destruït un poc fent-lo més tràgic però no ha aconseguit alterar-lo ni canviar la seua fesomia.

On, voleu dir-me, termina el seu miratge i on comença la seua realitat?

FERRAN BENÍTEZ

Director del suplement «México en la cultura»,
del diari NOVEDADES de Mèxic

Traducció de
Carles Salvador

Dona maia, fent coques de dacsá
Escultura del mexicà Rodrigo Arenas Betancourt

VALENCIANS A MÈXIC

I

MÈXIC

Hem de ser justs i rendir-nos davant l'evidència. Mèxic és un gran país carregat de bellesa; amb una pulsació alta i brava, amb un cor noble i franc. Un poc esquerp en els seus accionats, però, quanta noblesa i sencillez en el fons.

Cap país americà no és més espanyol i més germà nostre — germà bessó — perquè més que fill de la mare Pàtria, Mèxic és un germà, rebel i brusc—com els seus bous de lídia — però sempre disposat a defensar el seu origen espanyol.

L'indi permaneceix encara apegat noble i sincerament a les seues glorioses tradicions. Ara mateix els

Mèxic rebel i brusc

treballs per a trobar el tresor de Moctezuma es fa «amb suma cautela, per a evitar suspicàcies per part dels indis, i convèncer-los que donat el grau d'homogeneïtat a què ha aplegat la raça mexicana, en la que ja no hi ha

espanyols i indis, sinó sols mexicans, o siga el producte de la fusió de les dues races, allò millor és que revelen el lloc exacte del dipòsit...»

Calendari Azteca
o Pedra del Sol

Mèxic en l'actualitat encara és així, el país on més es nota a flor de pell el ferm orgull del seu origen maia.

El millor llibre sobre Mèxic és la «*Historia de las cosas de la Nueva España*» per fra Bernardino de Sahagún, del segle XVIè.

El «*Calendario Azteca*» o Pedra del Sol és el monolit precortessià de major importància. Fón trobat a la Plaça Major (Zócalo) de Mèxic en 1790. Té un diàmetre de tres metres i mig i pesa 24 tones. La figura central representa el Sol (Tonatiuh) amb la llengua fora.

Mèxic tingué la primera impremta formal que va haver a Amèrica, establida en 1539 mercès al seu primer arquebisbe Juan de Zumàrraga.

Pedro de Gante, que aplegà a Mèxic en 1523, fón el primer que fundà escoles primàries i ensenyà música i pintura en aquell continent.

Una de les primeres figures intel·lectuals de l'Amèrica espanyola, és el mexicà Justo Sierra, poeta, catedràtic, orador i periodista.

Mèxic ha inspirat el llibre més deliciós, ric d'heroïcitats, gran com un poema i entretingut com una novel·la, es titola «Historia verdadera de la conquista de la Nueva España», per Bernal Diaz del Castillo.

En temps del president Iturbide, Mèxic comprenia tota la Califòrnia fins a Costa Rica.

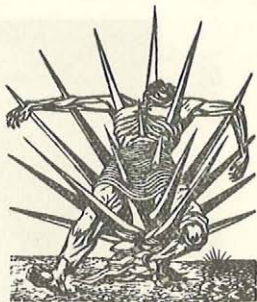
La fortuna més vasta, que més ha durat, és la que fundà Hernán Cortés, marquès del Valle de Oaxaca.

El «regiomontano» Alfonso Reyes i José Vasconcelos són els homes de lletres més anomenats actualment i el comediògraf Rodolfo Usigli és el de major personalitat.

A Mèxic deu el món, la dacsa, el «guajalote» (titot o gall d'indi), el cacao, i l'«henequén» (pitèra), i és l'únic país que produïx «pulque», beguda alcohòlica extreta de la dacsa.

La primera Universitat que funcionà a Amèrica fon la de Mèxic per les gestions del virrei Antonio de Mendoza.

Els grans poetes mexicans han estat: Sor Juana Inés de la Cruz, Juan de Alarcón, Manuel José Othón, Manuel Gutiérrez Nájera, Salvador Díaz Mirón, Amado Nervo, Luis

L'indi crucificat a l'«henequén»
Gravat del mexicà F. Castro

G. Urbina, Ramón López Velarde, Enrique González Martínez i Carlos de Icaza.

Mèxic és el país que produïx més argent i més «cactàcees» del món.

Piràmide de Chichen Itza

Una de les meravelles de civilització maia

Chichen Itza, en Yucatán, és la ciutat arqueològica més famosa d'Amèrica, però les runes recientment descobertes de Bonampak, les més interessants.

El temple més sumptuós de Mèxic és el de Sant Domènec, en Oaxaca.

La custòdia de Borda, que està a la catedral de la Nostra Senyora de París, va pertànyer a la Catedral de Mèxic, i és la més rica d'arquitectura i de joies artístiques, anteriors algunes al segle XVIè.

A Mèxic hi hagué elefants fa 20.000 anys, segons el ossos trobats en l'altiplà.

Els seris i els lacandons mexicans figuren entre els indis més primitius d'Amèrica.

Els guerrillers

Gravat del mexicà Alberto Beltrán

La llegenda de Quetzalcoatl, és la més bella que ha donat la mitologia precolombiana, i tal vegada una de les més interessants del món.

El «Cerro del Mercado» de Durango, és un dels que ha produït més ferro del món.

El millor poema del segle XVIIIè d'Amèrica, es titola «Rusticatio Mexicana», de Rafael Landivar, Jesuïta de Topozotlan.

El més deliciós i exacte llibre sobre Mèxic del segle XIXè el va escriure la marquesa Calderón de la Barca.

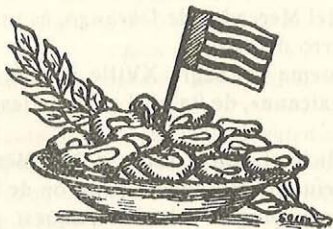
La tomba arqueològica més rica d'aquest continent, és

la número set de Monte Albain, descoberta per Alfonso Caso i el temple més recent descobert és el de Bonampak.

El document espanyol més antic, és el que conferíix a Diego de Velázquez, governador de Cuba, l'autorització per a descobrir i poblar l'oest de la dita illa.

Diego de Rivera, Alvaro Siqueiros i José Clemente Orozco són els tres pintors muralistes més coneguts a Amèrica i Europa.

Doncs, bé. En aquest Mèxic formós i apassionat, en el que un català: Jaume Nunó és l'autor del seu Himne Nacional. Que té la plaça de bous més gran del món: la «Mèxico» i la més castissa, la del «Toreo»; la colònia espanyola més abundant és la asturiana (per això les festes dels espanyols allí residents es diu la «Covadonga»); la més ben organitzada, la catalana; i la que consumíix més paelles, més bunyols i la més individual (com els de Massamagrell, cadascú per a ell), és la valenciana.

II VALÈNCIA

El País Valencià és una terra noble i suau.

Comarca llatina, a la vora de la Mediterrània, ha rebut totes les influències culturals dels pobles antics.

La separen de Castella i de les altres terres d'Espanya, altes i esquerpes muntanyes on creix el boix i la savina i les neus donen vida a rierols i torrents. La garrofera, l'olivera i el raïm creixen al secà; i la garrofa, l'oli, la pansa i el vi són quatre riqueses valencianes.

A primers d'any, l'armetler trau la senyera blanca de les seues flors anunciant una primavera una mica precipitada, i en l'horta que comença a Castelló i finalitza a Orihola, passant per València i Gandia, és dida incansable, de taronja, de llima, de magrana, de ceba, de melons, de dàtils, de tota mena de fruita, verdures i hortalisses, abastix mercats nacionals i estrangers. I a la marjal, l'arròs, sent la cançó de l'aigua, mentre els crits de les fotges talla el senill de l'Albufera.

El país Valencià és «la pus bella terra del món», segons paraules del nostre rei En Jaume I.

A la Catedral de València es guarda el Sant Calze del darrer sopar del Senyor, donat pel rei Anfós V el Magnànim, en 1437.

El Sant Calze

La parròquia més menuda de la Cristiandat seguix a València; és la de Sant Pere, en la Basílica Metropolitana, que compta com a únics feligresos els habitants de la Catedral, casa del Cabilde, Reial Basílica i Palau Arquebisbal, en total unes vint persones.

Tots els dijous, a les dotze, a la porta dels Apòstols de la

«El Tribunal de les Aigües»

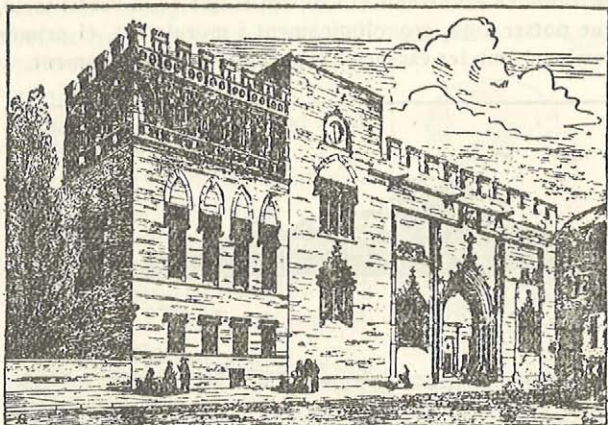
Cèlebre quadre de Bernat Ferràndiz, en la Diputació de València

Catedral valentina, es reünix el Tribunal de les Aigües, — institució única al món — que administra i governa les set sèquies que reguen l'horta de València.

A la ciutat de València, capital del Reine, el pare Gilabert Jofré fundà el primer manicomi del món en 1409.

La collita de la seda fón tan important en altres temps

que va ésser precis construir una Llotja per a la seua contractació i comerç. Aquest edifici és ara el primer monument gòtic civil d'Espanya i per a València tressor i orgull.

La Llotja de la Seda. 1482 - 1497

Famós edifici, miracle d'arquitectura, gran, vistosa i excel·lent obra de Pere Compte, «molt sabut en l'art de la pedra»

Una gran cenefa que volta el meravellós saló columnari, porta escrit amb llatí aquesta inscripció: «Casa famosa sóc en quinze anys edificada. Compatricis, proveu i vejau quan bo és el comerç que no porta el frau en la paraula, que jura al proïsme i no li falta, què no dóna els seus diners amb usura. El mercader que viu d'aquest mode, rebotarà amb riqueses i gotjarà per últim la vida eterna».

El primer còdig marítim és el Consolat del Mar que es guarda a l'Arxiu de la ciutat.

En el segle XVIIè l'arquebisbe Sant Tomàs de Villanueva, fundava a València el Col·legi Major de la Presentació, que potser siga, cronològicament i moralment, el primer seminari amb les essències espirituals del Renaixement.

Peniscola, «famoso lugar entre Valencia y Barcelona»,
segons els versos del mexicà Carlos Pellicer

A Peniscola vixqué i defensà els seus drets a la tiara governant l'església el papa Benet XIIIè, En Pere de Lluna. En el castell de la dita vila — construït pels templaris, — per a memòria i recordança hi ha aquesta inscripció: «Aragó us demana que pregueu a Déu per Benedicte P. P. XIII Pere de Lluna. El gran aragonés de vida neta,

austera, generosa, sacrificat per una idea del deure. El Jui Final descobrirà misteris de la història. En ell ens salve Jesucrist i Santa Maria sa mare. XIII Maig 1823».

En 1474 s'impremtava a València el primer llibre que sortí de les premses espanyoles titolat «Trobos en laor de la Verge Maria».

La primera fàbrica de paper d'Europa funcionà a Xàtiva.

La lletra de canvi més antiga està a l'Arxiu de la Catedral.

El País Valencià és pàtria de dos papes: Calixte IIIr. i Aleixandre VIè. La família Borja—els Borgies a Itàlia—naixqueren a Canals, allavors aldea de Xàtiva.

La Senyera de València és l'única bandera que no pot entrar a cap edifici per la porta; ha d'ésser hissada per balcó o finestral.

La llengua dels valencians l'extengueren els seus monarques, amb llurs conquestes, per Cerdanya, Sicília, Nàpols, Roma i Grècia.

A Dènia desembarcà Cervantes, en tornar del seu captiveri d'Argel i al Grau de València Francesc I de França, fet presoner en la batalla de Pàvia, que fón tancat al castell de Benisanó.

El «Tirant lo Blanc» és l'epopeia literària valenciana, escrita per Joanot Martorell.

Pres al castell de Xàtiva morí el dissortat Comte d'Urgell.

Aleixandre VIè.

Els estudis universitaris foren fundats a València per Sant Vicent Ferrer, el més sant de tots els sants.

Un marí valencià, Jordi Joan, anà a Amèrica comissionat per a la medicació de l'equador terrestre.

València exporta a tot el món: vi, torrons, ceràmica, manisses, palmitos o ventalls, guitarres, fruita, cebes, arròs i taronges.

La Dama d'Elx

El Misteri d'Elx és l'únic «auto-sacramental» que es representa en l'actualitat el dia de l'Assumpció de la Verge, 15 d'agost, i en aquesta ciutat fón trobada en 1894 la meravellosa escultura ibèrica dita la Dama d'Elx.

València és pàtria dels poetes Jaume, Pere i Arnau Marc, Auziàs Marc, Roig de Corella, Jordi de Sant Jordi,

Jaume Roig, Bernat Fenollar, Jaume Gaçull i dels renaixentistes Teodor Llorente, Querol, Pizcueta, Irazzo Simón...

De Sant Pere Pasqual, Sant Lluís Beltran, Sant Francesc de Borja i de Sant Vicent Ferrer, l'àngel de l'Apocalipsis.

Del filòsof Lluís Vives, del metge Arnau de Vilanova i dels naturalistes Cavanilles i Rojas Clemente, i del pare de l'arqueologia espanyola Vilanova i Piera.

Dels músics Gomis, Giner, Serrano, de l'organiste Cabanilles, de Martin Soler (operiste), de Comes (polifonia religiosa) i del guitarriste Tárrega.

Dels pintors Joan de Joanes, Ribalta, Ribera, Espinosa, Vicent Lòpez, Ferrandiz, Francesc Domingo, Garnelo, Mu-

ñoz Degrain, Mongrell, Pla, Ignaci Pinazo, Josep Benlliure i Joaquim Sorolla.

Dels gravadors Selma, Esteve, Súrria i Fabregat.

Dels escultors Damià Forment, Josep Esteve, Ignaci Vergara, Josep Capuz i Marian Benlliure.

Dels historiadors Beuter, Diago, Viciano, Escolano, Perales i Boix.

València alegre i festera

Dels investigadors Mayans i Císcar, Roc Chabàs, Martínez Aloy i Salvador Guinot.

Dels escriptors Azorín, Gabrel Miró, Vicent Blasco Ibáñez i Bernat Morales Santmartí.

Amb els diners que el valencià Lluís de Santàngel va proporcionar, es féu possible el descobriment d'Amèrica.

El Museu de València és, després del Prado de Madrid, el millor d'Espanya.

El País Valencià no és sols un país agrícola, és també industrial i fabril; el moble valencià és conegut arreu, així com el calçat (sabates, sandàlies, espadenyes) i joguines.

El port de València és el de més tràfec d'Espanya. La taronja produïx a l'Estat espanyol més divises que no cap altre producte.

El País Valencià és terra de les festasses: la Magdalena, les Sexenals de Morella, les Falles, la Fira de Juliol, els Moros y cristians, les Fogueres de Sant Joan, el Corpus, la Mare de Déu dels Desamparats, Sant Vicent, i de les festes: les de la Mare de Déu d'Agost, les dels patrons vilatans, les de l'alfàbega, de la lletuga, del meló d'Alger, de la mona de Pasqua, i en elles es disparen més coets, més petards, més cordades, més castells i més traques que a cap país del món.

I per a acabar: la paella valenciana és el menjar de més vitamines turístiques i el plat espanyol més universalment conegut i desitjat.

III

VALÈNCIA ALLÍ

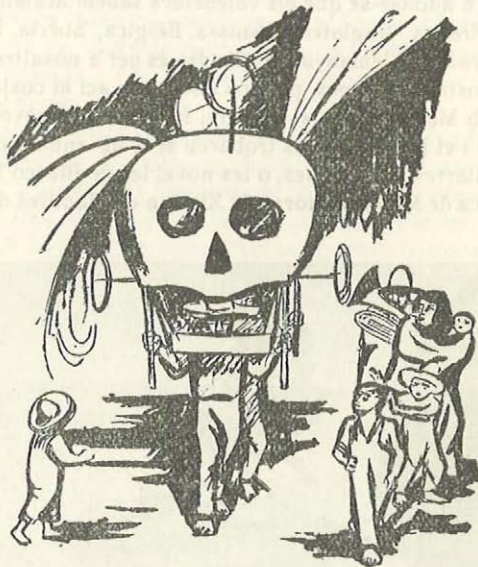
Per a adonar-se que els valencians sabem acaminar pel món; França. Anglaterra, Suïssa, Bèlgica, Suècia. Holanda. Noruega, Alemanya i Finlàndia és per a nosaltres i per a les nostres taronges, païssos que estan ací al costat.

Amb Mèxic passa el mateix; fullegeu qualsevol diari mexicà i el primer que us trobareu serà un anunci oferint-vos guitarres valencianes, o les novel·les de Blasco Ibàñez, ceràmica de Manisses, torró de Xixona o peladilles d'Alcoi.

Un dels monuments taurins, obra de l'escultor valencià Just, a la Plaça Monumental d'Insurgentes, dita Plaça Mèxic.

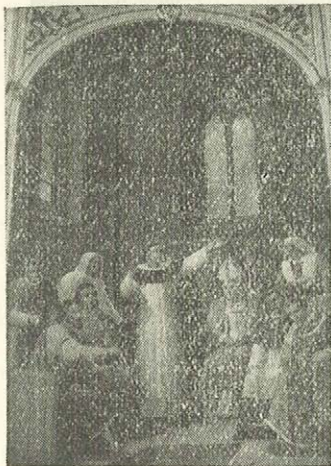
Les falles de Mèxic són el «Judas», el «Torito de fuego» i les «Calaveras». Foc i fum, coets i escarot general en determinades diades de l'any.

Las Calaveras o Festa de la Mort en Santa Cruz Acalpixca, Mèxic

Si aneu algún frontó no us estranye que juguen aquell dia qualsevol dels germans Guara o el Lloc. Si pegueu una volta per la Ciutat dels Deports, podreu admirar, adornant la plaça de Bous «Mèxic» les escultures taurines de les

que és autor el valencià Just. Per pobles i aldees, no sols de Mèxic, sinó també de centre Amèrica, voreu sense voler els meravellosos cartells, pintures i il·lustracions taurines

El Compromís Casp. Pintura a la dreta de l'altar major, l'església de St. Vicent Ferrer a San Pedro de los Pinos. Mèxic

del gran pintor recentment traspassat, Carles Ruano Llopis. I un altre cartellista triomfant aquí és Josep Renau, guanyador del darrer concurs de segells de correu d'aviació.

En San Pedro de los Pinos, colònia propera a la ciutat de Mèxic, els Pares Dominics han alçat un temple dedicat a Sant Vicent Ferrer on una de les pintures de l'altar major representa el Compromís de Casp i on es veu Sant Vicent en actitud declamàtoria, tractant de convèncer els vuit compromissaris restants.

La nostra indústria i la nostra literatura són universals, com universals és la nostra orxata líquida que en el «Bar Chufa» de Mèxic la podeu beure tan bona com la de la «Casa Adrián». Si teniu fills i voleu enviar un record a la

Cartell, primer premi, del dibuixant valencià Josep Renau

família no us haveu d'anguniar per això, en Martí, 39 de Tacubaya, com si diguerem referint-se a València, Burjasot, viu Martínez Larrea, el fotògraf dels xiquets, qui us els

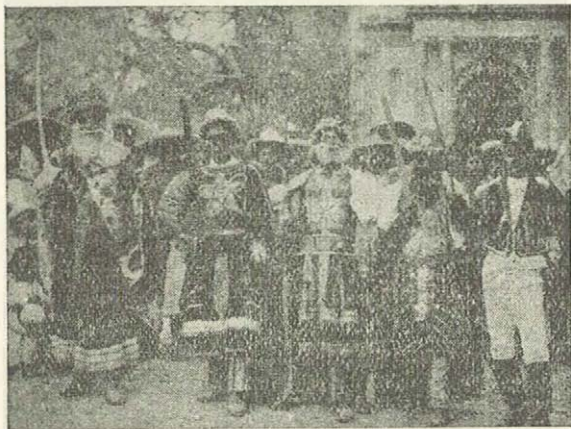
Carles Ruano Llopis treballant en el seu estudi de Mèxic

vestirà de valencianets que seran l'admiració de la família.

Si aneu a alguna revetlla no serà extrany que sentiu cantar en un «zapateado», allò que diu:

Al entrar en Valencia,
Me corté un dedo.
Y una valencianita
Me dió un pañuelo.

O bé obrís una revista literària i et trobes amb aquells magnífics versos de Carlos Pellicer va escriure, en la seua estada a la nostra terra i que es titolen així: Peñíscola, famoso lugar entre Valencia y Barcelona.

Dança de Moros i Cristians a les portes de Chalma, Mèxic

Si un es decidix anar a passar les festes del Corpus a Paplanta o les de Nadal a Sant Miquel de Chalma es trobarà amb la sorpresa de vore les danses de Moros i Cristians; clar que no són com les d'Alcoi, però li recordaran, sense voler, la nostra vollguda terra.

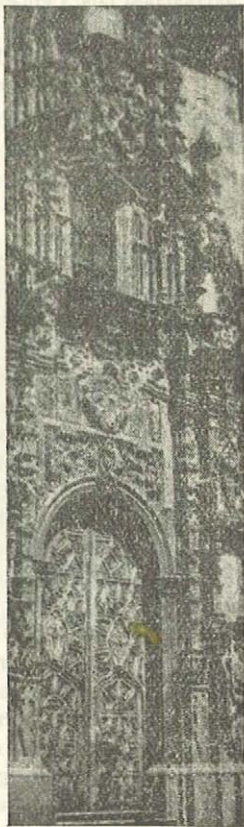
A Mèxic hi ha pobles que es diuen ARROZ i NARANJO en el departament de Guerrero; EL SUECO, en Chihua-

hua i en el departament de Jalisco, a 55 qm. de la popularitzada Guadalajara està VALÈNCIA, però és una aldea tan pobra, tan misera, que no té estafeta de correus i qui vullga baixar a la seua estació (?), ha d'avisar abans el revisor per què faça parar el tren.

En el convent d'Agustins de Querètano, que és una joia de l'art xurrigueresc colonial, en una de les claus de les arcades està esculpida la imatge de Sant Tomàs de Villanueva. L'arquebisbe almoiner, tan lligat a València, on fundà en 1550 el Col·legi Major de la Presentació de la Nostra Senyora.

I si t'allarges fins a Guanajuato, la vella ciutat minera, que és un tresor d'arquitectura colonial podrà encara donar una mirada a la famosa mina «La Valenciana», la més rica de la terra, que començada a explotar en 1760 produí en els cinquanta anys següents la fabulosa suma de

Façana de l'església dita La Valenciana
Guanajuato, Mèxic

300.000.000 Dls. i encantar-se amb l'església dita la Valenciana, dedicada a Sant Gaetà, una de les millors joies arquitectòniques d'estil ultrabarroc i burriqueresc mexicà, on hi ha una de les més venerades imatges de l'Assumpció de Maria i que el poble anomena amorosament l'Assumpció de la Valenciana.

*
* *
*

Quan en 1911 Mèxic va celebrar el centenari de la seua independència, la colònia espanyola muntà una gran Exposició d'Arts i Indústries decoratives com a mostra de la seua germanor.

València fón invitada i encara que tot anà de correguda, la nostra aportació fón abundant i selecta.

De les obres trameses pels artistes valencians, es vengueren vint-i-dos teles dels pintors Joaquim Agrasot, Salvador Abril, Josep Benavent, Constantí Gómez, Romero Orozco, Valls, Romà, Parrilla, Gómez Gil, etc. i la quasi totalitat d'allò exportat pels industrials valencians, que foren: bronzes i mobles dels senyors Izquierdo germans; mobles dels senyors Ventura Feliu, Llorenç Suay i Emili Vilella; palmitos de Salvador Bonell; infinitats d'objectes de ceràmica i majòlica dels senyors Francesc Valldecabres, Muñoz i Just Vilar i fills; i marcs artístics de Josep Andrés.

Va cridar molt l'atenció, especialment, les mostres presentades per l'afamada casa d'Antoni Bayarri, entre les que figurava el retrat del general En Porfidi Díaz, treball fet amb rajola, que fón oferta a l'il·lustre president de la Re-

pública. El ministre d'Instrucció Pública, d'aquell país En Just Sierra, visità la sala valenciana i felicità la comissió espanyola que anà com a representant del govern.

Però tot açò és anecdòtic i passatger. La realitat és que un grapat de valencians van deixar a Mèxic senyal gloriosa i eterna de la seua estància en la pàtria de Cuauhtèmoc.

Vegem ara quins foren aquells homes i llurs fets.

«Grupo Balderas», altra de les escultures del valencià Just

IV

CARLES RUANO LLOPIS

El valencià més popular i estimat a Mèxic de l'època contemporània fón el pintor Carles Ruano Llopis.

Naixcut a Orba (Alacant), molt jove va vindre a València on estudià en l'Escola de Belles Arts de Sant Carles. Començà la seua vida artística pintant palmitos. En l'Exposició Regional de 1909 guanyà la medalla d'Or i en 1919 amb un prestigi conseguit a consciència féu exposicions de temes taurins, una a Madrid i altra a Bilbao que foren dos èxits.

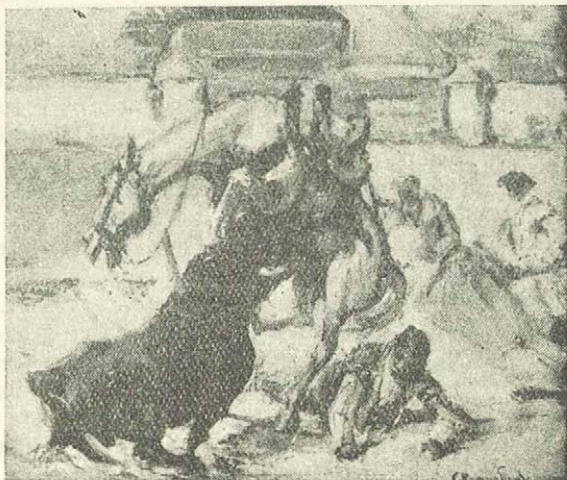
En 1912 pintà el primer cartell per a la casa Ortega; representava a Ricardo Torres «Bombita» muletejant un bou en la nostra plaça; i ja d'allavors pintaria cartells de bous que la litografia Ortega s'encarregaria d'exposar per tota la geografia urbana i festívola d'Espanya.

Són més de cinc cents els cartells pintats durant la seua permanència a la nostra ciutat i a la mateixa litografia Ortega tingué l'estudi i allí féu cartells de tipus general i altres que representen les primeres figures de la vida torena al pas dels anys.

En 1932 marxa a Mèxic—la segona pàtria seua—que el rep com es mereix i allí seguix la seua labor com a cartelliste i com a pintor de bous i tipisme andalús. L'enyorança dels primers anys fa que Ruano Llopis torne a València per les falles de 1934; però després marxa una altra vegada per a ja no tornar mai més.

Treballa, crea una escola i uns deixebles. Les seues ex-

posicions són famoses; en 1945 exposa a Nova York i és tal l'èxit que en menys de tres mesos fa tres exposicions amb la venda total de les obres exposades. I en 1949 exposa per darrera vegada a Mèxic, una col·lecció d'escenes de

•Una caïda al descubierto», magnífic quadre pintat a Mèxic

balls andalusos, on tota la llum del migdia i tot el «delirium tremens» de l'ànima «cañí» panteixa en les seues figures. Quaranta nou quadres formaven aquesta exposició, «Que qui sap serà ja la darrera, perquè ja l'impuis tarda més a aplegar-me» va dir Ruano amb un mal presentiment i afegí

a continuació: «Els meus quadres tenen una tècnica senzilla, estan fets de poc i donen la impressió de molt. Es a allò a què he aplegat a aquestes altures. Per això vullc que els vegem els meus «cuates». Els seus «cuates» érem nosaltres, els valencians. Però la seua mort ens privà d'aquesta festa per als ulls i l'esperit.

Ruano Llopis fón el millor cartelliste de bous d'ahir, d'avuí i de demà. Els impressionistes, aquestos infatigables perseguidors de la llum, a qui la pintura contemporània deu l'exuberància de la paleta i la subtileza del to, sentint l'asfíxia en l'ambient enrarit d'acadèmies, tallers i estudis, decidiren un dia, amb gest rebel, sortir cap a la natura cercant la vida de les coses.

No sense raó fón Goya, pintor de bruixes i de toreros, el precursor més proper dels impressionistes en allò que al problema de la llum i del color exclusivament es referix.

I per a Ruano Llopis estava reservat el privilegi de guaitar, amb ulls de pintor i de tauròfil, a la barana de l'immens cercle vorejat de «mantillas» clavells i crits, i com únic pintor de la festa brava, captar en l'orgia enlluernadora de foc, els tons precisos que reflexen amb exactitud la llum i el clima de la plaça en l'instant en què la glòria reta la mort. En les seues teles o en els seus cartells fugaços i vius com la impressió, es trasllada amb un somni de color, la llum del llamp i el gest permanent de l'huracà. Quan un cerca la pintura quasi no la troba. Allò que està sobre el llenç ja no són ni verds, ni grocs, ni vermells, ni blaus, ni terres, ni òxits. L'Acadèmia i l'antiacadèmia desaparegueren, allò que està allí és un alè de passió, una gota de sang,

un heròic parpelleig que demana a l'art la vivència que no li pot donar la vida que passa.

L'art de Ruano Llopis va saber subjectar al cartell o al paper la llum i l'agitació de les formes en moviment; la seua

Carles Ruano Llopis, ensenyant a pintar a la seua filla Carola

paleta generosa va donar la gràcia i l'exactitud necessària amb una versió d'encertada retentiva tota la plàstica popular i intuïtiva dels bous. No ha hagut pintor taurí de més clara fama i de més popular coneixença; ell va trencar tots els motles vells, portant a la pintura taurina l'impressionisme de l'escola valenciana.

Gran dibuixant, col·laborà en les més importants revistes gràfiques de la seua època, «La Esfera» i «Mundo Gráfi-

co» i en llibres i fulletons de literatura taurina i en el diari «El Mercantil Valenciano» deixà un grapat d'apunts a la ploma meravellosos, que demostra la seguretat del seu dibuix.

El darrer cartell per a la casa Ortega, el pintà a Mèxic en

«Media verónica de Solórzano» una de les darreres pintures de Ruano

1947; representa el torero Manuel Rodríguez «Manolete» i fón portat a València pel seu apoderat José Flores «Camará»

Però Ruano Llopis no sols fón cartelliste de bous. Artiste per temperament i pel camí de la millor formació, pintà molts bons palmitos, bodegons, retrats i obres de temes religiosos, com «El profeta Isaïes», «El profeta Jeremies» i en el gran «mig punt» per a l'esglèsia parroquial del seu poble. «La profecia d'Abraham».

La seua manera d'ésser es retrata amb aquest fet. No fa molt el torero mexicà «Armillita» va retirar-se de la professió i com a comiat va tancar-se ell sol amb sis bous de la millor ramaderia mexicana en la plaça «El Toreo» que va omplir-se de gom a gom. «Armillita» va tindre aquell dia la tarde més torera de la seua vida.

Un crític taurí, Paco Malgesto, va escriure un llibre dedicat al mestre i titolat així: «Armillita».

Quan anà Malgesto a demanar a Ruano el dibuix per a la portada, el gran dibuixant va dir que la pintura amb molt de gust si en aquest quadre se li permetia expressar la seua opinió sobre «Armillita», per a què l'entengueren els analfabets que no llegirien el llibre, però que sí mirarien els «Sants».

I pintà l'«Armillita» a muscles de tots els altres grans toreros que han estat figures a Espanya i a Mèxic.

El gran cartellista insistí dient que ell era el responsable d'aquest contundent, definitiu, lacònic i epigramàtic judici.

Ruano Llopis morí a Mèxic, en setembre de 1950, en el departament d'urologia del Sanatori Espanyol.

RAFEL ALTAMIRA I CREVEA

Va nèixer aquest gran historiador a Alacant en 1866; es doctorà a Madrid on publicà una «Historia de la propiedad comunal» que causà sensació.

Fón catedràtic de la Universitat d'Oviedo, on passà molts anys de la seua vida i es guanyà un nom com a historiador, orador i crític d'art.

Era corresponsal de «Revue Historique de Paris», i tenia al seu càrrec la crítica bibliogràfica espanyola; també col·laborà en «The Atheneum» de Londres i altres revistes estrangeres.

Va escriure un grapat d'obres sobre història, crítica d'art i records personals, sobresortint entre altres: «La enseñanza de la historia», «De Historia y Arte», «Cuestiones Hispano-americanas», «La reforma de los estudios históricos por España», «Psicología del pueblo español», «Historia de la civilización española», etc.

Des de 1914 ocupà a la Universitat de Madrid la seua famosa càtedra d'«Historia de las Instituciones políticas y civiles de América», comú als doctorats de Dret i Filosofia i Lletres, on assistien molts alumnes americans, fins l'any 1936 en que fón jubilat.

En 1895 fundà i dirigí una publicació periòdica, titulada «Revista crítica de historia y literatura españolas, portuguesas e hispano-americanas». És, puix, la totalitat del món ibèric la que l'interessà.

En projectar-se el viatge a Amèrica, va incloure's en el

programa patrocinat per la Universitat d'Oviedo, el donar conferències d'«Historia de América y de sus grandes hombres», d'«Historia de España», dels «Problemas morales y políticos de España y sus antiguos Virreinos y Capitanías generales en ese nuevo Continente», etc. És clar, que sols un estudiós preparat a fons en la història peninsular i en l'americana podia acomplir satisfactòriament aquesta ampla missió. És sabut que entre juny de 1909 i març de 1910, Altamira visità l'Argentina, l'Uruguai, Xile, Perú, Mèxic, Cuba i els Estats Units; no pogué tocar altres païssos americans com era el seu desig, degut a diverses circumstàncies. Donà unes 300 conferències, amb tal èxit, que se gons document de l'època «es feu necessari, a Buenos Aires, la presència de la força de policia per a evitar les violències dels que s'entestaven a entrar a l'aula quan ja no cabia més gent».

Rafel Altamira i Crevea

En retornar a Espanya, Altamira funda a Madrid el «Seminario de Historia de América y Contemporánea de España», en el «Centro de Estudios Históricos».

Respecte als Estats Units, ha estat aquesta la part d'Amèrica que Altamira més va visitar. Durant el viatge de 1909 a 1910, va estar a les regions de l'Est i prengué part en el 25 aniversari de l'Associació Històrica Americana. En 1912 assistí a la inauguració de l'Institut Rice a Houston, (Texas), on donà a conèixer interessants punts de vista sobre la filosofia de la història i de la civilització. En 1915 participà en el Congrés d'Història del Pacífic, que va celebrar-se a Califòrnia. En 1929 anà a Nova York amb motiu de la reunió de l'Institut de Dret Internacional. I darrerament, en Setembre de 1944 va traslladar-se a Filadèlfia invitat per la Institució Carnegie.

En els treballs d'Altamira es troba no sols la perfecta coordinació científica de la Història Universal que va iniciar-se en el segle XVIIl, sino que s'apropia amb precisió admirable de la concepció històrica del món que desenvolupà el segle XIXé. Cap com ell coneix les aportacions de la Historiografia per a establir una crítica de les fonts i els veritables fets, amb els fonaments dels vestigis més autèntics.

Altamira no és sols un dels historiadors més grans d'Espanya, amb una llavor considerable que va iniciar-se a l'edat de 16 anys, sino que també és el mestre per antonomàsia. Com a Director General de primera ensenyança va revelar-se un gran organitzador, tant en l'ordre pedagògic, com en el administratiu, va graduar les activitats escolars i creà la inspecció professional com a centre coordinador de l'ensenyança primària. En ordre a la cultura superior, Altamira consagrà bona part de les seues energies a la

Universitat d'Oviedo, a les seues conferències en Amèrica, a nombrosos Congresos científics on va sobresortir el seu saber i la seua experiència i a l'«Escuela Práctica de Estudios Jurídicos y Sociales».

En acomplir, 70 anys d'edat i 48 de serveis en l'ensenyament, el 10 de febrer de 1936, els seus companys i antics alumnes li oferiren un magnífic volum que contenia excel·lents estudis.

La carrera del Mestre, essent tan gloriosa com és, la va viure per a majors destins encara. En 1919 és anomenat Àrbitre en el «Tribunal de Litigios Mineros» del Marroc. Des d'aquesta data en Rafel Altamira ocupa càrrecs amb importants funcions de caràcter internacionals: forma part del Consell de la «Sociedad de Naciones» que redacta les bases del «Tribunal Permanente de Justicia Internacional», del qual va ésser designat Jutge més tard. I durant molts anys, com a Jutge del «Tribunal de la Haya» la seua intel·ligència està al servei de tots els conflictes internacionals.

Com a jurista, Altamira és de la nissaga de aquell Pedro de Muero, advocat reial del fisc, que en ple segle XVIé proclamà els aventatges dels convenis entre les nacions, mitjançant la conciliació a la que qualificava de «port de salvació en la borrasca, muralla dels oprimits i fortalesa de la llibertad».

En Altamira, l'historiador esborra la seua obra literària que és abundosa i de gran vàlua. Va fer treballs d'arqueologia literària i d'epigrafia sota la direcció d'Hinojosa i Costa, havent col·laborat amb el cèlebre Fitzmaurice-Kelly, en la preparació de l'edició crítica del Quixot i amb la

«Historia de la Literatura Española». Els seus comentaris als «Episodios Nacionales» de Galdós, al teatre d'Hauptmann, la seua «Historia de la Música Española», les seues novel·les curtes «Fatalidad» i «Reposo», les seues crítiques literàries col·leccionades en l'obra «Mi primera campaña», els seus «Cuadros Levantinos» i «Cuentos de Amor y de Tristeza», les seues observacions sobre «Las mujeres de Daudet» i «El realismo en la literatura contemporánea» acrediten a En Rafel Altamira com un gran literat, que va merèixer entre altres elogis, els del famós crític Leopoldo Alas «Clarín». Per això es pot dir com un dels seus comentaristes, que Altamira «és un polígraf a qui cap branca del coneixement humà li ha estat indiferent i a moltes d'elles ha consagrat la seua ploma».

En Altamira podem distingir al novel·liste dels anys primers, a l'il·lustre professor de la ciència pura del Dret, a l'infatigable historiador de les Institucions d'Amèrica i de les Institucions espanyoles, al brillant reorganitzador de l'ensenyament primari a la seua pàtria, a l'internacionaliste enlairat a les més altes funcions decisòries i consultives, la paraula del qual ha honorat les aules i els claustres d'Universitats de tanta fama com Oxford, Brussel·les, Califòrnia i Colúmbia.

L'obra realitzada per Altamira no té parell en la història. Estudiant i periodiste a València i Madrid, pensador i escriptor ja des de la seua adolescència, doctor més tard, professor a la Universitat d'Oviedo, després a la de Madrid, publiciste i lluitador infatigable, havia conquistat des de molt jove un lloc destacat entre la intel·lectualitat i el pro-

fessorat espanyols. Són moltes les branques del saber en les que Altamira fón una autoritat indiscutible i respectada; però, de totes elles, la preferida per ell, la que sempre cultivà amb més afecte i passió fón la Història.

I aquest gran home, és aquell xiquet d'Alacant, del carrer de la Princesa, carrer que va vore totes les seues malifetes d'infant, i a la que, després, donà el seu nom insigne i gloriós.

En un escrit titolat «Algo sobre el amor a la Patria» va recordar, enyorat anys després, la seua terra nadiua:

Por otra parte, nadie dudará que, por mucho que cada hombre pueda y deba hacer, como español, en favor de nuestra Patria Peninsular, en las cosas que a todas nos son comunes, es más eficiente e inmediata la acción realizada en la Patria chica de cada uno. Yo sé bien que esa Patria es doble para todos los que hemos nacido y vivido en cualquier sitio del antiguo reino Valenciano. No es esto, sin duda, un privilegio exclusivo dentro de España; pero sea como fuere, lo poseemos.

Rafael Altamira y Cravero

Septiembre, 1945'

Però a Mèxic li correspon recollir l'abundosa activitat dels darrers anys de la seua vida. Amb ell van els manus-

crits de no menys de trenta obres escrites darrerament. Trenta llibres que són la confirmació del temple de la seua ànima valenciana i mediterrània.

A Mèxic escriu i publica una de les seues obres més populars: «La ignorancia del Derecho», dedicada a la classe mitja del seu temps, perquè a la història i a les realitats del Dret dedicà el més substanciós dels seus treballs d'erudició i de creació.

La seua vida a Mèxic, estava reduïda al treball universitari i a l'editorial.

«Nostra Novel·la», la publicació que sortia a càrrec de la secció de Literatura del «Círculo de Bellas Artes» de València, publicà el 24 de maig de 1930, en el n.º 2, una novel·leta del gran historiador alacantí, titulada «La Terreta».

En Rafel Altamira i Crevea va morir a Mèxic en Juny de 1951. Tenia 85 anys.

VI

FRA MARTÍ DE VALÈNCIA

L'ordre franciscana va tindre el seu origen en Porticella, prop de Nàpols l'any 1208; el seu fundador fón el Sant d'Assís.

El 13 de Maig de 1524, apleguen a San Juan de Ullúa (Mèxic) els dotze primers frares franciscans.

Entre ells anava el que és glòria i orgull de la Nova Espanya, Fra Martí de València, les obres històriques i teològiques del qual són tan notables com les obres pies que va realitzar entre els desemparats indis, ja que la seua obra evangelitzadora és tan ferma—dedicà tot el seu anhel i la seua vida a la conversió dels indis—que sols es pot comparar a la del frare mallorquí Fra Juníper Serra.

Des de Veracruz feren el

Fra Martí de València
Escultura del mexicà Fídias Elizondo

viatge a la ciutat de Mèxic a peu, descalços, sense cap altre vestit per a abrigar-se que el vell i apedaçat sargil. Avisat Hernán Cortés de la seua arribada, personalment va sortir a rebre'ls i a donar-los la benvinguda, junt amb el seu sèquit d'espanyols i indis.

Va designar-los Cortés com a casal el palau d'Axaya-catl des d'on organitzaren una campanya de difusió agrícola, cultural i religiosa; puix el nostre frare portà a Mèxic els primers brots d'olivera que encara donen fruit en les terres del Sacromonte d'Amecameca.

A ell i als seus onze companys se'ls coneix pel nom dels dotze apòstols de Mèxic per la tasca de llur predicació i conversió, puix que batejaren alguns milions d'indis.

Fra Martí, que havia naixcut a València a mitjans del segle XVè, morí en olor de santedat a Mèxic en 1534, a on anà com a delegat apostòlic, presidint el primer sínode eclesiàstic del Nou Món, en 1524.

Fra Martí de València és una gran figura en la història de la conquesta i colonització de la Nova Espanya.

El seu nom era Joan Martí Boil. Pertanyia a la gran família valenciana dels Boils.

VII

FRA MARGIL DE JESÚS

Una glòria més de València a terres mexicanes. Nat a la nostra ciutat el 18 d'agost de 1657, va ingressar a l'ordre franciscana quan encara no havia acomplert els setze anys d'edat. En 1683 fón destinat com a missioner a les Índies, i no més aplegar a Mèxic, es dedicà amb gran entusiasme a catequitzar els indis. Primer va fer tasca evangelitzadora per les comarques més feréstegues i solitàries de Mèxic: Yucatán, Chiapas, Tabasco i Soconusco, i el 21 de setembre de 1685 aplegà a la frontera de Guatemala, on fón rebut hostilment per les tribus nadiues; però la seua bondat i constància vanceren fins les amenaces de mort, inculcant en ells la fe i l'amor, instruint-los en les coses de la religió, fent-los abandonar barbres costums.

Més de 40.000 indis van conèixer les veritats de la religió cristiana i van rebre de les seues amoroses mans les

Fra Margil de Jesús

aigües del baptisme i al fi els seus catecúmens foren els més zelosos defensors d'aquell fraret que humil i trencat els havia tret amb les seues santes paraules de la ignorància i endarreriment en què vivien.

Fra Margil que era un geni de l'harmonia popular, creà i propagà els «alabados», i d'ell són també les primeres cançons «jondas» que quedaren a Mèxic com a cosa pròpia. Heus ací un dels «alabados» que el nostre franciscà ensenyà als indis i que tot el poble mexicà va cantar:

Sea alabado y ensalzado
el divino Sacramento,
en que Dios oculto asiste
de las almas el sustento.

Fra Margil de Jesús fón guardià del convent de Santa Creu de Querétano en 1687. Ell va fundar el Col·legi del Crist, i el de Guadalupe, en Zacatecas. I en 1706 i 1717 va fundar les missions dels Dolors y dels Aldaes, sojornant fins 1721 en aquells deserts dedicat a l'ensenyança del catecisme i l'estudi de les llengües, formant un diccionari de molts dels dialectes indígenes de la frontera.

La malaltia que durant anys consumí la seua vida, no amainà la seua energia en la tasca mampresa, fins que després de més de mig segle d'apostolat, va morir al convent de Sant Francesc de la ciutat de Mèxic, el 6 d'Agost de 1726, i fins l'any 1900 va conservar-se intacta la cel·la on el fraret valencià, lluny de la terra estimada, entregà la seua ànima al juí de Déu.

VIII

EL MARQUÉS DE CRUÏLLES VIRREI DE LA NOVA ESPANYA

El 27 d'agost de 1700, naix a València, Joaquim Montserrat i Cruïlles. Quan tingué l'edat suficient, els seus pares el dedicaren a la carrera militar entrant a servir de Cadet, al poc temps d'instituïda aquesta classe, en el Regiment de Reials Guàrdies Espanyoles d'Infanteria. Aquells guàrdies que cada soldat valia com un oficial, segons la bella frasse del Marqués de Sant Felip, veterans de divuit anys continuats de campanya, gent escollida i disciplinada i tropes que com elles cap Monarca no les tenia de millors. Entre ells adquirí la instrucció i l'esmerada educació militar que donaven els distingits Oficials i Caps del regiment.

Quan no arribava a l'any de servei fón ascendit a Alferes de la companyia del Capità Cueto, i féu les seues primeres armes «concurrent a assossegat la Biscaia conmoguda per les alteracions a què la conducta de França donava lloc».

El 18 de juny de 1719 es trobava en la rendició de Fuenterrabia on fón ascendit a tinent. A l'any següent passa a Navarra i a l'altre el trobem sota les ordres del Marqués de Ledesma en l'atac a Ceuta de 9 de desembre. L'11 de febrer de 1727 està en el siti de Gibraltar.

En 1733 Cruïlles passa a Itàlia i en els tres anys de campanya es trobà en els sitis d'Ovo, Castel-nuovo, San Telm i Gaeta i en el bloqueig de Càpua fins la seua rendició. Després marxa a Sicília on lluita en Messina i Siracusa

fins que la rendició de Trapani fina la conquesta de tota l'illa.

En la campanya de la Lombardia pren part en la rendició d'Orbitello i retirada dels alemanys, fins a cercar de canons la celebrada Màntua; en gener de 1741 és nomenat capità de Guàrdies, embarcant una altra vegada cap a Itàlia sent ferit en 1745 i ascendit a brigadier acudix a l'assalt de Boltaxo, concorre al siti de Tortona, fins a la seua rendició, cobrint i protegint la construcció d'un pont sobre el Poó en la seua unió amb el Tessino, per a verificar la sorpresa de Pavia.

Des del 9 de desembre d'aquest any fins el 12 d'agost del següent, féu de cap de la brigada de Guàrdies i al front d'elles estigué acantonat sobre el Tessino i destacat sobre l'Ambro. Finat el descans i tornat a la campanya «va rebre una contussió al pit, però es mantingué sempre en el camp de batalla atacant i retirant-se amb la brigada de Guàrdies».

Pels seus serveis se li concedeixen comanderies de l'Ordre militar de Montesa, en la que aplegà fins a la dignitat de Claver i darrerament, el títol de Marqués de Cruïlles, donat el 21 de març de 1735 per l'allavors rei de les Sicílies, després Carles III d'Espanya, lliure de despeses per a ell i els seus successors.

En 1751 quan ja contava 33 anys efectius de serveis, fón nomenat Governador Militar polític de Badajoz i en 1754 ascendit a Sargent Major de Guàrdies és nomenat Comandant General d'Aragó, fins que el propi Carles III, en 9 de maig de 1760, nomena a Cruïlles, Virrei de ia Nova Espanya «atenent als dilatats i bons serveis de vós al Mariscal

de Camp dels meus exèrcits, i al zel amb que desempenyeu el càrrec de Tinent Coronel del regiment dels meus Guàrdies d'infanteria espanyola i la Comandància general del reine d'Aragó...»

El Marq de Cruilles

Retrat i signatura del Marqués de Cruilles

El 29 de juny de 1760 es fa a la vela des de Cádiz un important estol sota el comandament d'en Carles Regio i en la nau capitana «Santiago» va el nostre militar, que en la travessia és ascendit a Tinent General, quan contava 60 anys d'edat i 43 de serveis actius, prenent el bastó de comandament el 4 d'octubre d'aquell any com a Virrei de Mèxic.

Per aquest temps, Anglaterra, poc contenta amb els assumptes d'Europa, amb un alardó del seu poder marítim dirigí una formidable esquadra contra Cuba, apoderant-se de l'Havana i part de l'illa.

El Marqués de Cruïlles, donada la proximitat de l'enemic, començà a prendre les mides i precaucions militars necessàries. Anà a Veracruz per a procedir a la fortificació d'aquell important punt. Organitzà 66 companyies d'infanteria i 59 de cavalleria, amb un total de 8.258 homes; acantonà en Jalapa i Orizaba 40 companyies més de cavalleria, establint sis hospitals amb 200 llits cada un. El vestuari, transport i aprest de tan respectable força importà vuitanta-dos mil vuit-cents cinc pesos forts que foren justificats a satisfacció.

La seua perícia militar i la seua previsió feren possibles l'aplegada a l'Havana, sense caure en mans dels anglesos, un estol compost pels vaixells «América», «Asia», «Tridente» i «Aguila» que transportaven a Cuba plata i municions per valor de 2.967,990 pesos forts.

Augmentà la construcció de canons, morters, armament i vestuari i prestà ajut a les possessions de Nova Orleans, Filipines i les Marianes per la difícil comunicació de la Pe-

nínsula, invertint la creixcuda suma de 20.407,924 pesos forts que també foren justificats.

Però el 23 de febrer de 1763 a les dues de la tarde ancorà al port de Veracruz, amb bandera blanca, la fragata anglesa «The Trent» al comandament del capità sir Jhon Lindsay amb la missió de fer aplegar al Virrei de Mèxic els plecs del comandant anglés de l'Havana, notificant l'ajustament de pau i tornant els presoners fets amb el Marqués de Casa Cagigal que també escrivia sobre el mateix. Més l'aplegada del bergantí «Sally» i del paquebot «Reppell» amb la vigilància i la llei de guerra i l'haver donat el comandant anglés passaport a alguns marxants portadors d'articles que ell creïa que a Mèxic es mancava per la guerra i encara que la seua descàrrega i venda es verificà segons les disposicions establertes, no impedí la denúncia i que la nova aplegara al govern espanyol torçudament. Tant és així que durant el juí de residència a què conforme la legislació d'Índies, quedà subjecte el Virrei Cruilles quan cessà en el seu comandament, es promogué ram per separat per aquest incident; però a la fi es declarà «prudenc i reglada la seua conducta en 13 de maig de 1767».

Bon cristià com era, castigà amb fermesa els idòlatres que s'hi declararen en el poble de Chapultepec i «cuidà de que es donasen els curats a eclesiàstics del propi idioma dels indis». Reduí els escarots de Guanajuato, Pachuca, Ocoltocán, Puebla i Octupán.

Ajudà la clerecia a la fundació d'esglésies, convents i hospitals; amplia l'Hospital Reial d'Índies, i vigilà i tingué cura material de les cases i caixes del tresor, reedificant

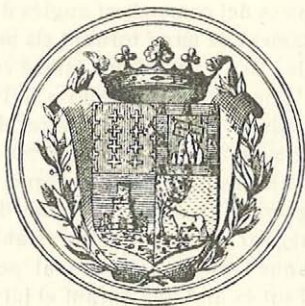
en el seu temps les de Zumpán, San Luis de Potosí, Villanõs i Guanajato.

Féu adobar, camins reials, calçades i ponts; construí aqüeductes i canyeries, proveint d'aigua la capital portant-la de Chapultepec; adobà els camins i construí els ponts de Tacubaya, Santo Angel i Panzacola. Augmentà l'elaboració de pólvora i en la inundació de la capital de 1763 personalment acudí a remeiar desgràcies.

Al seu amor patri i voluntat, es deu l'estanc del tabac a tota la Nova Espanya que produïren en 1765 més de 134.304 pesos forts. En el temps del seu mandat les trameses a la península importaren 76.683,643 pesos forts i féu pujar el ram d'Hisenda a 1.086,856 pesos forts anyals.

Establí el Mont de Pietat Militar i la fundició d'utensilis en el Virreinat per al menor gravamen en la subsistència de les tropes, i que ni els oficials, ni els soldats abusaren dels seus privilegis, ni els mancara res del necessari allotjament.

El 23 d'agost de 1766 resignà el seu mandat i davant l'escrivá En Josep de Molina donà poders a En Manuel de Cozuela, cavaller de Santiago i a altres amics i veïns de Mèxic per a què representaren en la tramitació del jui de

Segell usat pel Virrei

residència. Setanta testics de totes les classes socials deposaren amb arranjament a les lleis i encara que l'enveja l'acusà de peculat i el Fiscal va deduir-li deu càrrecs, el Virrei els va satisfer complidament; i en 27 d'abril de 1767 es donava el fall absolutori de tots ells en els més honrosos termes.

Als 56 anys de serveis actius «des de Cadet a Tinent General; tres batalles campals de les més cèlebres de la seua època, amb comandament de Brigada amb una d'aquestes; setze sitis, assalts i escalades; tres accions generals i gran nombre d'atacs, accions i altres serveis d'armes, ferit al braç i nafrat al pit, va exercir per quinze anys comandament militar i polític en Governos i Capitànies Generals, i obtingué en recompensa dos comanaderies, una batllia i Gran Creu de l'Ordre Militar de Montesa, la clau de Gentilhome de Cambra i el títol de Marqués que realçà el seu il·lustre i preclar cognom»

Obtesa la Reial llicència marxà a València per a engrandir i fer sumptuosa sa casa pairal, però la «providència, que tenia contats els seus dies, el va conduir a morir d'una malaltia breu el 21 de novembre de 1771 en la mateixa alcoba on 71 anys abans havia naixcut»

Fón soterrat en la fossa familiar en l'antic convent del Socós, a extramurs de la ciutat, però a causa dels incendis i de les profanacions, en 1872 foren exhumades les seues despulles i traslladades a l'església de l'avui barri de Patraix, on reposaren fins 1936 en què els successos aventaren les seues cendres, sota una làpida que diu així:

Ací jau l'Excm. Sr. En Joaquim Montserrat Cruïlles, Crespí de Valldaura, Alfons, Ciurana, Sanç de la Llosa, Marqués de Cruïlles, Baró de Planes, Almu-daina, Benalfaqui, Margalida, Llombo, Benicapsell i Patraix. Cavaller Gran Creu Claver de l'Ordre Mi-litar de Ntra. Sra. de Montesa, i Sant Jordi d'Alfama, Comanador de Montroi i Burriana, i Batlle de Sueca, en dita Ordre; Tinent Coronel del Regiment de Reials Guàrdies Espanyoles; Tinent General dels Reials Exèrcits, en els que serví 55 anys, sent Governador Militar i Polític de Badajoz, Comandant General d'Aragó, Virrei i Capità General de Mèxic, havent exercit altres molts delicats càrrecs de la Reial con-fiança amb el més acomplit encert. Morí a València d'on era natural, a 21 de novembre de 1771, d'edat de 71 anys, 4 mesos i 25 dies. Traslladat de la seua fossa del Socós a aquesta Església del seu patronat en 1872.

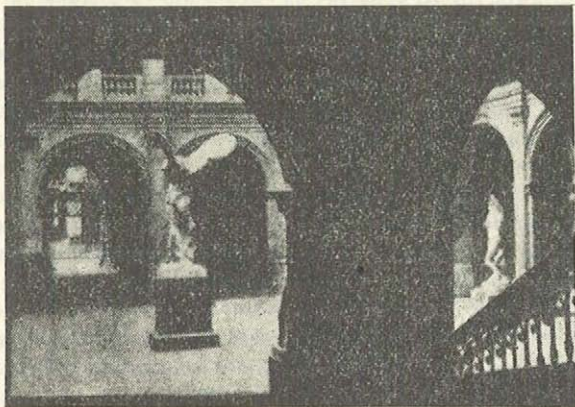
R. I. P.

IX

ELS DE «SANT CARLES»

Tot valencià és un artista en capoll. Si no existira en aquesta beneïda terra tanta quantitat de gent, amb tanta aptitud per a les belles arts, en les seues diferents manifestacions, no serien possible les festes de les Falles, ni la Fira de Sant Jaume, ni el Corpus, ni els tapissos de flors que en maig es confeccionen a honor de la Verge dels Desemparats, ni la nostra artesanía.

Els de «Sant Carles» — perquè així familiarment se'ls

Pati de l'Escola de Belles Arts de Sant Carles de Mèxic,
amb les escultures que portà Tolsà

anomena—són l'estol d'artistes que cada any van eixamplant l'àrea artística del País Valencià, conquistant càtedres en els quatre punts cardinals de la Península Ibèrica o portant el nom de València als darrers racons del món.

A Amèrica, sobre tot, ciutats i museus estan plens de monuments i obres d'artistes valencians.

Però és a la Nova Espanya, on el major nombre i qualitat d'artistes de la nostra terra que aquí arrelaren, deixant senyal ampla i fonda en l'Acadèmia i en les Belles Arts.

Coneixem un bell grapat d'aquests relacionats directa i personalment amb Mèxic. El primer de tots és Pere Antoni Rodríguez, fill del conserge de l'acadèmia valenciana qui a força de treball i sacrificis conseguix un lloc en els naixents estudis artístics mexicans. Pocs anys després, tres valencians exerciren la Direcció de l'Acadèmia de Sant Carles de la ciutat azteca: De pintura, En Rafel Ximeno; d'escultura, En Manuel Tolsà i de gravat, En Josep Joaquim Fabregat.

Altres artistes valencians de més o menys vàlua que es relacionen amb Mèxic són Maella, demanat per a primer director de pintura, però no nomenat; el gravador Ferran Selma, els escultors Francesc Sanchis, Francesc López i Josep Piquer i Duart.

Però els únics que aquí fan escola i deixaren mostres meravelloses del seu geni, sols foren quatre: Súrria, Fabregat, Ximeno i Tolsà.

TOMÀS DE SÚRIA

Súria va nèixer a la ciutat de València el 14 d'abril de 1761; féu els seus primers coneixements de dibuix a l'Acadèmia de Sant Carles. D'allí passà a la de Sant Ferran de Madrid on continuà els seus estudis artístics, amb tan gran aprofitament, que, quan en 1778, Carles III nomenà a Jeroni Antoni Gil director de gravat en vuit de la Casa de la Moneda de Mèxic, van amb ell dos dels més avantatjats deixebles: Tomàs de Súria i Josep Esteve.

Al aplegar a Mèxic, Súria, que sols compta diset anys, és nomenat tallador de la Casa de la Moneda, ja que el mestre coneixia les seues bones mans com a gravador de medalles.

Súria es casa i crea una família mexicana; el treball és agradós, però la vida no és fàcil i per això, tan bon artiste com home d'acció, en 1791 abandona la vida tranquil·la del treball i de la llar i marxa a Acapulco per a unir-se a l'expedició organitzada per Malaspina per a fer un viatge de circumnavegació.

En 1788 Aleixandre Malaspina, comandant de l'estol reial, va proposar-se realitzar un viatge al voltant del món, amb objecte d'obtindre cartes geogràfiques i fer investigacions sobre els moviments generals dels països que visitaren; des de les costes americanes, era propòsit de Malaspina, anar a les illes Sandwich, d'allí pujar al N. O. d'Amèrica fins els 55° per a baixar després explorant la costa sud. Però en arribar a Acapulco va rebre Ordres del Rei que sense

pèrdua de temps devia dirigir-se a la costa N. O. fins els 60° amb objecte de fer exploracions especials cercant el pas a l'Atlàntic que, segons noves que corrien per Europa, havia descobert en 1588 Llorenç Ferrer Maldonado.

Però el viatge fón un fracàs; durant cinc mesos i mig cercaren inútilment el desitjat pas.

El 30 de juny de 1789 es feien a la mar des del port de Cádiz dos corbetes, la «Descubierta», que comandava Malaspina i l'«Atrevida», que capitanejava Jordi Bustamante.

Formaven part de l'expedició molts hòmens de ciència, entre ells, el naturalista N'Antoni Pineda, que morí durant el viatge; el savi En Felip Bauzá; En Lluís Née i Tadei Haenke i els pintors En Josep del Pozo, per a els dibuixos en perspectiva, que aniria a bord de la «Descubierta» i En Josep Guiò, dissegador i pintor botànic, destinat a l'«Atrevida».

Les dos corbetes sortiren de Cádiz, passaren per front de les costes d'Àfrica i des d'allí es dirigiren al Riu de la Plata, baixaren fins el cap d'Hornos i costejant, tocaren alguns punts principals, com el Callao, Guayaquil i Panamà, per a arribar a Acapulco entre el febrer i el març de 1791.

Allí embarcaren dos astrònoms, En Josep Espinosa Tello i En Ciríac Cevallos i com en Lima havia estat desembarcat malalt el pintor del Pozo, és quan llavors el gravador valencià Súrria és nomenat pel Virrei, per a acompanyar Malaspina.

En demanar el Virrei a l'Acadèmia de Sant Carles «un dels més avençats i experts en dibuix i perspectiva» fón

proposat Súrria, presentant les següents condicions: «Retenció de l'empleu, el qual serviria per a manutenció de la família, en atenció als mèrits contrets en dotze anys de serveis, sense perjudici d'ascensos. Viatge pagat i taula decent en el vaixell».

Aceptades pel virrei Revillagigedo aquestes condicions, i cobrat a la bestreta la gratificació, Súrria comprà colors, paper de marca i demés estris de dibuix, a més d'emportar-se la «Teoría y Práctica de la Pintura» d'Antoni Palomino, marxà a Acapulco on arribà el 16 de febrer; però ha d'esperar fins el 27 de març que arribe la «Descubierta».

El dia 1 de maig, l'expedició es fa a la vela. Ja en la mar, Súrria, dinàmic i somniador, veu en aquell viatge una desitjada aventura meravellosa feta realitat i des de llavors ja no és sols l'artista, ni el company d'expedició que viu amb els altres les múltiples peripècies, sino que pren el paper de cronista de la mateixa i escriu un interessant diari del viatge, que perpetua d'aquesta manera l'acció que a no ser per ell hagués quedat en molts detalls anònima.

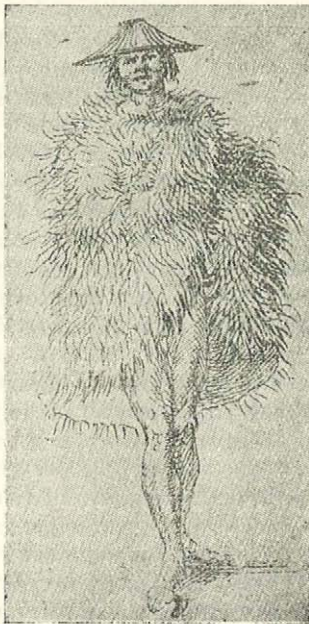
D'aquesta crònica, sols ha aplegat a nosaltres una part a la que li falten fulls, les relatives a l'estància en Nutka i la visita a Monterrey. El diari porta aquest títol; «Primer Cuaderno», el que fa supondre que la narració continuava amb un segon quadern que ha desaparegut.

Súrria és minuciós en el detall i si no fa més explicacions és perquè ningú, ni mariner, ni oficial, no va donar-li ni un sol detall geogràfic, responent amb evasives a les seues preguntes, i alegant el Pilot que per ordres especials del Ministre de Marina, no es devia donar, ni facilitar cap

nova a ningú, puix no volien que es divulgaren donada l'indole del viatge.

El Comandant va instal·lar-lo junt amb el Pilot segon en una cabina on el llit era estret i curt, «amb els peus tocava el costat del vaixell i el cap el tenia contra la mampara que tancava la cabina; del pit al sostre no hi havia sinò tres polzades, de sort que no podia moure'm i em tenia que tapar el cap amb draps que encara que em sufocaven, era menys mal que deixar-se menjar per milers de paneroles que eren una veritable pesta, fins l'extrem que alguns hòmens tenien llagues al front i mossegades als dits».

L'expedició va seguir al Nord tocant en Sant Diego amb un temps unes vegades dolent i altres pitjor, amb pluges i fred, la mar molt avalotada fins l'extrem d'haver d'amarrar taules i cadires.

Un plebei de Mulgrave,
dibuix de Sùria

El 23 de juny ja havien aplegat als 57° i veien per fi terra del Nord i molta neu, i el 27 entraven a la badia del Port de Mulgrave a 59° 31' creient que era el falç estret «descubert» per Maldonado, que ells innútilment cercaren, que posava amb comunicació l'Atlàntic amb el Pacífic.

Ací veren per primera vegada indis, que fón una gran sorpresa «per a ells i per a nosaltres», escriu Súrria: «Anaven vestits amb pells de varis colors, ben adobades, grans i flexibles. Amb una, que els penjava i que nugaven a la cintura, els cobrien les parts, i des dels muscles els penjava una altra, fins els genolls, a manera de capa. Les pells eren d'ós, tigre i lleó (sic) i algunes de venat i marmotes, amb el pèl voltat al revés. L'aspecte dels indis no era desagradable, encara que sempre salvatge; però els colors crus amb que estaven pintats els desfigurava completament, puix semblava que la seua idea en vestir-se de gala era de fer-se d'aspecte tan terrible com pugueren. El seu pèl era gros i laci, sense netejar, ni pentinar, solt i cobert amb la major abundància de roig, ocre i grassa, que d'acord amb l'olor era de venat».

Allí canviaren quincalla per salmó fresc i pells, mentre es proveïen de fusta, llenya i aigua.

Ací li va ocórrer a Súrria un succés desagradable que li pugué costar la vida. Pel robatori d'un sac i una capa d'un mariner, varen revoltar-se els indis, que armats de fletxes, ganivets i llances, van sorprendre Súrria que estava dibuixant unes cabanyes. El cap dels indis va dirigir-se a ell amb un gran crit amenaçador, però Súrria seguí treballant sense fer cas i prompte es va vore voltat d'indis que cantaven escan-

dalosament. L'agafaren, l'empentaren i fent un gran cercle, començaren a ballar gavinet en mà i cantant quelcom que a Sùria semblava brams de bou.

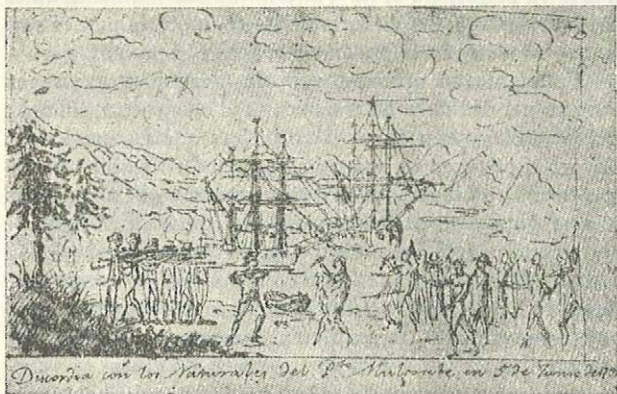
Per salvar-se, el gravador valencià, tractà de congraciar-se ballant amb ells, però l'agafaren de nou, el feren seure i a la força hagué de Sùria cantar la seua cançó, fent-li burla. Sùria per por cridava més imitant els gestos i contorsions dels índis, açò els agradà i per fi els dibuixà una figura vestida com els espanyols; els indígenes van meravellar-se i començaren a senyalar-la amb el dit exclamant ¡«Ankau»! ¡«Ankau»! que significa senyor.

Així s'aquietaren, li feren menjar peix i després li oferiren dones, senyalant-ne unes i reservant-li a Sùria altres, però veient que no es movia li feren senyals amb les mans per a què les violara, però en aquell moment aplegà un mariner que anava cercant-lo perquè era ja hora de tornar al vaixell.

Es continuà el comerç amb els indis, però hagué un nou conflicte i fón precis desembarcar gent armada, puix els indis es posaren en peu de guerra. Tornà la calma, es completà el bastiment de llenya i aigua, i frustrats els intents de trobar el pas ansiat, el 5 de juliol es feren novament a la vela després d'haver descobert el port dit «Desengaño» i la «Bahia de las Blancas».

El 6 continuaren la marxa amb vent fresc, i en amanéixer del dia 7 es trobaren en la costa a l'Oest del Port de Mulgrave, que era molt alta i d'on la muntanya Sant Elies podia vore's, així com totes les muntanyes, cubertes de neu fins la vora de la mar on suraven grans penques de gel.

Súria, a part dels dibuixos, que són un magnífic document gràfic, ens proporciona en el seu diari una minuciosa descripció dels indis del port de Mulgrave. Escriu que són de mitjana estatura però forts; la seua fesomia és igual que

Discòrdia amb els naturals de Mulgrave
Dibuix de Súria

la de tots els indis, menys els ulls que els tenen més apartats un d'altre i allargats; la cara rodona i la barra afilada, amb poca barba en general. Quasi tots, hòmens i dones, se semblen als xinesos.

Les cases eren de taulons posats sense ordre sobre troncs d'arbres, molt pobres i brutes d'on surtia una pudor que no es podia suportar.

Els vestits de les dones eren molt modests; consistia en un llenç de couro adobat i sense pèl, que els tapava des del coll fins els peus, pits i braços, amb mànegues amples.

Tots portaven foradat el nas i a més les dones es feien una altra perforació al llavi inferior horitzontalment, on es col·locaven un palet de forma elíptica, amb les puntes sortint pels forats. Es tatuaven els braços i les mans.

S'alimentaven principalment de peix, que travessaven amb un pal des de la boca a la cua i el clavaven al sòl prop del foc, així podien donar-li volta fins que es suavitzara. llavors el posaven en una canastreta molt flexible i al mateix temps apretadament teixida, de manera que no passava ni una gota d'aigua, i la posaven a coure amb aigua de mar, usant pedres calentes al roig, en lloc convenient per a què no es cremaren les canastretes fins que es consumia el líquid i el peix amb petits trossets, formava una mescla que menjaven amb unes culleres llargues i fondes fetes de banya.

Seguiren navegant cap al Nord i el 10 de juliol doblaren el cap Hinchinbrook, en l'entrada de l'ensenada del Princep Guillem, passant front les illes Triste i Montagne, país muntanyós, ple de pinars i roques molt negres. Havien arribat a més dels 60° que eren les ordres de la Cort.

Així prepararen el retorn i en les maniobres, veren dues canoes amb indis de l'illa Montagne que anaven cap a ells. Portaven vestits de nútria marina, una brusa d'entranyes, flexible i transparent i un barret com el dels xinesos.

Amb temps seré continuaren la ruta cap al Sud, entraren al Port de Bucareli. Súria a la vista de la costa, reflexiona

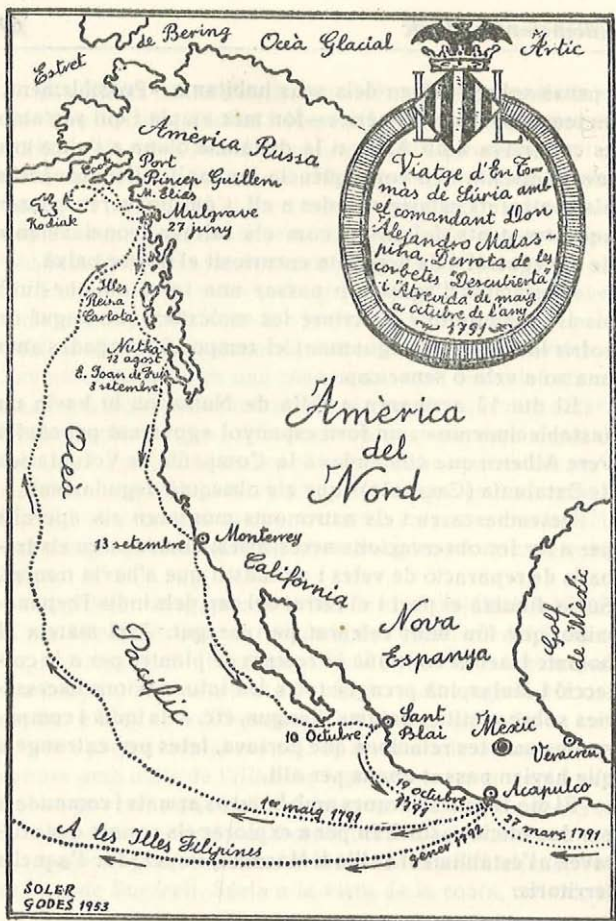
i pensa sobre l'origen dels seus habitants. «Possiblement, en temps passats—Amèrica—fón més ampla i qui sap sino es conectava amb Asia; si la distància d'una a l'altra era menys que ara i en conseqüència les moltes illes properes als continents estarien unides a ell. Cóm pugueren passar aquestes gents, faltan-los com els faltava, coneixements de navegació?» Es pregunta encuriós el nostre paixà.

A principis d'agost van passar una tempesta que durà sis dies. Impossibile descriure les molèsties que hagué de sofrir la tripulació, aguantant el temporal a vegades amb una sola vela o sense cap.

El dia 12 arribaren a l'illa de Nutka on hi havia un «establecimiento» i un fortí espanyol «governat pel capità Pere Albèrni que comandava la Compañía de Voluntarios de Catalunya (Cataluña)» que els obsequià degudament.

Desembarcaren i els astrònoms montaren els aparells per a fer les observacions necessàries; començaren els treballs de reparació de veles i un màstil que s'havia trencat. Súrria dibuixà el port i el retrat del cap dels indis Thepanamibo, que fón molt celebrat pel paregut. Així mateix el botànic Haenke continuà la recerca de plantes per a la col·lecció i Malaspina prengué totes les informacions necessàries sobre vestits, costums, llengua, etc. dels indis i comparar-les amb les relacions que portava, fetes per estrangers que havien passat abans per allí.

El dia 17, dues barques amb hòmens armats i comandats per dos oficials, sortiren per a explorar els canals que portaven a l'establiment de l'indi Macuina, emperador d'aquells territoris.

Súrta demanà a Malaspina anar amb l'expedició i armat amb fusell i pistola, més els estris de dibuix; sortí amb una de les barcasses enfilant un canal que de vegades es feia tan estret que una nau no haguera pogut passar per ell.

I ací fina el «Primer Cuaderno» i únic que es coneix del diari del gravador Súrta.

* * *

Després de recòrrer els canals, varen visitar el poblat de l'indi Macuina, que en principi va rebre'ls amb desconfiança però després vistes les bones intencions dels espanyols, els mostrà sa casa i els acompanyà a acomiadar-los.

Finat el comerç, abastits de llenya i aigua i emportant-se uns 25 indis i indietes, bé comprats a canvi de planxes de coure o bé refugiats allí, fugint d'ésser sacrificats i menjats com era costum.

El dia 28 sortien de Nutka camí del sud; el 3 de setembre passaren per davant de l'estret de Fuca, «que tants maldecaps, duptes, esperances i mentides havia provocat», reconegueren la costa veient passar tranquilament pel costat de les naus balenes i llops marins i el dia 13, després d'una llarga espera pel mal temps, pugueren entrar a la badia de Monterrey, sense que el cauvi de temperatura els hagués produït cap baixa.

Proveïts novament sortiren el 6 d'octubre. La «Descubierta» anà a Sant Blai on entraren el dia 10, es proveïren del

que necessitaven i a més replegaren informacions sobre la badia del Príncep Guillem, el riu de Cook i l'establiment rus d'Onolaska i el dia 14 es feia a la mar novament arribant a Acapulco el dia 19 on estava ja l'«Atrevida».

A primers de 1792, Malaspina continuava la seua expedició camí de Filipines, per a retornar a Espanya després de donar la volta al món.

Súria, com estava ja acordat, desembarcà en Acapulco, encara que desitjant de continuar viatge fins a Espanya, i marxà a la capital de Mèxic on estigué treballant durant vuit mesos, per a posar en net tots els apunts i pintures fetes durant l'expedició, i encara que Malaspina es-crigué al Virrei comte de

Una de les al·legories en el paper de l'«Inspección General de Infantería y Caballería Permanente», 1830. Gravats de Súria

Reviliagigedo, lloant la conducta i els treballs fets per Sùria i aquest es dirigi a ell demanant un augment de sou, queixant-se de la seua mala situació, de trobar-se malalt i sense recursos, però tot fón inútil, puix continuà treballant amb els burils fins que en 1798 a la mort del seu mestre Jeroni Antoni Gil, va succeir-lo com a Gravador Major en la Casa de la Moneda, i encara que els seus treballs no superen la qualitat a què aplegà Gil, va conservar l'estil i el que val més, un mínim d'esperit d'ensenyament que mantingué viva la naixent Escola de Gravat creada a Mèxic.

Seguí en la seua labor artística fins el 25 de novembre de 1805 en què va ascendir a Comptador de Pagaments de tercera classe.

En els darrers anys de la seua vida va quedar quasi cec i fins avui ningú no ha pogut esclarir la data del seu traspas. Però hagué de morir d'edat molt avançada, puix que el marquès de San Francisco posseïx un dibuix original de la seua mà, datat en 1834, quan Sùria tenia 73 anys, que representa «La Ressurrecció de Llätzer».

Respecte als dibuixos fets durant el viatge amb Mala spina, a les costes del N. O. d'Amèrica deuen guardar-se a Madrid, formant part de la col·lecció del Museu Naval, puix foren tramesos de Mèxic segons relació dels objectes que portà la nau «San Isidro».

A part de les medalles fetes per Sùria i dels dibuixos i pintures producte del famós viatge, la relació dels millors gravats és la següent:

Retrat d'En Matias de Gálvez, en les «Solemnes exequias», de Fernández Uribe. (Zúñiga y Ontiveros, 1785).

Verge de Guadalupe en el «Manifiesto satisfactorio», de Bartolache. (Zúñiga y Ontiveros, 1790).

La Verge de la Llum, en la «Carta apologética», de Fr. José Antonio Alcocer. (Zúñiga y Ontiveros, 1990).

Escut d'En Felipe Clère, 1792.

Escut d'En Juan Francisco Campos, 1795.

Retrat de N'Antonia Godoy marquesa de Branciforte, en els «Ejercicios literarios para recibir el grado de Doctor en Teología d'En José Lucas Niño de Rivera», (Zúñiga y Ontiveros, 1795).

Escut de l'Arquebisbe Núñez de Haro y Peralta, en el «Sermón Panegírico» del P. Flórez, (Zúñiga y Ontiveros, 1796).

Verge de Guadalupe, en el «Pensil Americano», de Carrillo, (Zúñiga y Ontiveros, 1797).

JOSEP JOAQUIM FABREGAT

Durant la seua permanència a la Nova Espanya, fón en Jeroni Antoni Gil home cult i enèrgic, d'activitat incansable, qui concebix el projecte d'establir a Mèxic la primera Acadèmia d'Art amb el títol d'Acadèmia de Sant Carles com homenatge al seu protector el monarca Carles III.

En 1786 van a Mèxic una sèrie de professors espanyols per a dirigir les distintes rames de l'Acadèmia i entre ells el valencià En Josep Joaquim Fabregat, que en 1792, als 24 anys, havia guanyat per oposició a Madrid un premi en l'Acadèmia de Sant Ferran. Nat en 1748 a Torreblanca (Castelló), marxa amb el nomenament de Director de gravat en làmina en substitució d'un altre gloriós artiste valencià, en Ferran Selma, un dels millors gravadors de l'època, que no va acceptar el càrrec.

Quan Fabregat aplega a la Nova Espanya, era ja acadèmic de la de Sant Ferran i de la de Sant Carles de València. Tenia un nom com a artiste, estava recien mullerat puix que aplega aquí amb un fill de pits, però portà amb ell part de la família; un nebot de la dona al que considera xicot de talent i una criada de la terra, per a tots els quals demanava en la sollicitud d'embarc passatge gratuït.

Fabregat i els seus són els representants de la família burgesa. Previsor, ordenat i enemic de crear-se dificultats de tipus econòmic és també un gran caçador de gratificacions. Abans de sortir d'Espanya sol·licità i va obtindre un

sou per al seu nebot i ja a Mèxic el trobem promovent en l'Acadèmia una ensenyança que havia de reportar-li un nou ingrés. El seu únic lleure és la caça i en els documents de l'Arxiu d'Índies, es llig: «que després d'acomplir les seues obligacions, no té més vici que la caça» i que sols desitja portar amb ell a la Nova Espanya «dues escopetes de caça i un parell de pistoles d'algun valor».

¡Quantes vegades, sota el cel azteca hagué d'enyorar les clàssiques tirades de l'Albufera, o els conills i perdius de les muntanyes castellonenques!

Fabregat fón un treballador conscient, d'habilitat i tècnica extraordinàries. En aquest sentit els seus gravats són admirables. Però artista sols ho era de la caça. Algunes vegades, el director de l'Acadèmia en Jeroni Antoni Gil, va queixar-se «que els professors de les tres nobles Arts, incorrien en el defecte de tindre obradors públics i descuraven enterament la instrucció dels seus deixebles, embolicant d'aquesta manera la que puguera donar-los la dita Escola si els obligaren a concórrer a ella com devien».

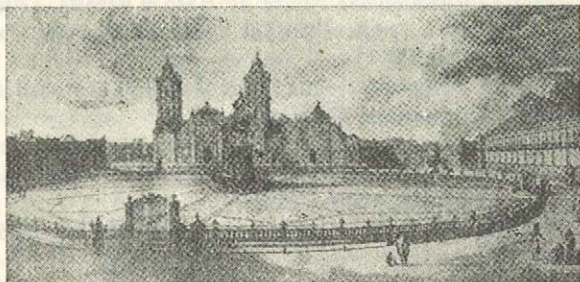
Es més, segons papers d'Antoni Gil, s'ha sabut que Fabregat utilitzava els seus alumnes en els treballs d'estampats que tenia com encàrrecs particulars i els mateixos alumnes es queixaven, perquè el mestre res o poc els pagava.

Morí a Mèxic en 1807 sense poder acomplir les seues darreres il·lusions, fer una fortuneta i retornar a la seua València.

Entre les moltes obres d'ell, citarem les més importants:
El magnífic gravat del Plànol de la ciutat de Mèxic,

alçat per En Diego G. Conde en 1793 i gravat en 1807 amb dibuixos ornamentals d'En Rafel Ximeno i Planes i estampat pel deixeble de Fabregat, En Manuel López López.

La vista de la plaça Major de Mèxic dibuixada per

Plaça Major de Mèxic o «Zócalo», amb el monument a Carles IV, obra de Tolsà. Al fons la Catedral. Gravats de Fabregat

Rafel Ximeno i esplèndidament gravada per Fabregat en 1797. L'estampa representa la reforma que l'arquitecte Antoni González Velázquez féu allavors a la plaça, posant al centre l'estàtua eqüestre de Carles IV, obra d'En Manuel Tolsà.

A més, gravà Fabregat: una làmina de Sant Bernat de Corleón i una altra per a l'edició del Quixot de l'Acadèmia.

Portada de «La Galatea» de Gil Polo, (edició de Sánchez Coello, Madrid, 1778).

Un Sant Josep, excel·lent aiguafort, de 1788.

Sant Joaquim, Santa Anna i la Verge, còpia de Lucas Jordán.

Escut d'En Pere Ignaci Echevers, 1788.

Dolorosa, en els «Piadosos recuerdos» de Diego Martínez (Zúniga y Ontiveros, 1788).

Escut de l'Arquebisbe Núñez de Haro y Peralta, 1791.

Làmines per a l'obra d'Antoni Ponz, «Viajes por España».

Escut de Bergosa y Jordán, 1806. Molt bo i ben acabat. Publicat en «Delineavit Ximeno».

Alguns frontis i plans dels voltants de Mèxic, delineats per Moscardó y Contanzo en les «Guías de Forasteros» (Zúniga y Ontiveros, 1790 a 1807).

La Verge de la Pietat. Dibuixada per Ximeno, 1805. Molt bon gravat.

Hi ha un bonic retrat de la infanta Maria Lluïsa, princesa d'Astúries, en el que es nota la influència francesa, però s'ignora si fón gravat a Mèxic o a Espanya.

Súria i Fabregat van col·locar l'art del gravat a Mèxic al mateix nivell que estava a Espanya. L'artesania d'aquests dos mestres va distingir-se per la seua perfecció. Però van fer-se massa obres de poc nivell artístic. Van reproduir-se massa quadros i estàtues d'una forma freda i desprovista de tota emoció artística, encara que executats amb una meravellosa i sorprenent habilitat. Hi havia massa coneixement de l'ofici i poca ànima. Mancava el geni personal que és el que dóna vida a les obres d'art.

XII

RAFEL XIMENO

Rafel Ximeno Planes va nèixer a València en 1759 i de molt menut sentí afició pel dibuix, prenent les primeres lliçons de son oncle En Lluís Planes, excel·lent pintor i un dels millors fresquistes de la seua època.

Alumne distingit, guanyà alguns premis a l'Acadèmia de Sant Carles i fón pensionat per a continuar els estudis a Madrid, «sent el primer que va obtindre la pensió de sis quinzets diaris, quantitat avui insignificant, però suficient per a què el nostre paisà puguera viure a la Cort».

En 1777, finada la pensió, va tornar a la seua ciutat, presentant a l'Acadèmia alguns treballs, entre ells unes còpies de Mengs, que en aquells temps era l'oracle de la pintura. Guanyada una altra pensió per a estudiar a Roma en 1783 després de molts estudis i treballs i com a premi de la seua obra artística, aplega a ésser tinent director de la nostra Acadèmia de Belles Arts.

Molts foren els dibuixos i les pintures que va deixar, Entre les que hi ha al Museu de València citarem: un Sant Sebastià i una figura de l'Escola d'Atenes, que va trametre des de Roma. I entre les moltes làmines que va dibuixar, anotem: els retrats de Carles III i IV que va gravar Brandí, un altre artista valencià; les que il·lustren la famosa obra de Pérez Bayer, «De Nummis Hebraeo-Samaritanis». i les que es publicaren en la «Historia de la conquista de Méjico» per Solís, edició de Sancha.

En 1793 marxa Ximeno a Mèxic com a Director general

de l'Acadèmia de Sant Carles i com a particular del ram de la pintura.

Allí va dedicar-se a l'ensenyament i a reorganitzar l'Escola, tasca que va aconseguir prompte mercès a les bones condicions que tenia com a professor. La seua obra en aquella terra li creà un nom, puix que en Francesc de Arrangoiz escriu en la seua «Historia de la Pintura», que Ximeno «fón un artiste de gran mèrit, sobresortin en la pintura mural».

D'En Rafel Ximeno i Planes queden a Mèxic «monuments importants, entre altres la pintura de la cúpula de la Catedral metropolitana, inaugurada el 15 d'agost de l'any 1810»

«Sobre un cos d'arquitectura en perspectiva, es representa la Verge sota la seua advocació de l'Assumpció al Cel, acompanyada de totes les virtuts, personificades de la manera més convenient i adequada. En la part superior, es veuen figurades les tres simbòliques persones de l'agustíssima Trinitat. Déu Pare, Déu Fill i Déu Esperit Sant, amb actitud de baixar a rebre la Santa Verge. Al mig està el Pare Etern amb una corona a la mà. A la dreta, el Fill Redemptor ensenyant-li el tron que tenia preparat per a la seua Santíssima Mare, compost de querubins, de l'Arca del Testament, la mitja Lluna i l'Estrella, i a l'esquerra es pot contemplar l'Esperit Sant agafant un cetre, com per a fer efectiva la coronació de tan Sobirana Regina.

«Als costats, però en primer terme, i de la part de l'Evangeli estan els Sants Pares del Testament Antic, i a la part de l'Epístola, la Sagrada Família, pel seu ordre, en acció de lloar i beneir aquell dolç i «incomprensible pro-

digi». Amb el mateix fi es representen al front totes les Matrones de l'Antic Testament, com a símbols de Maria, i sobre aquests grups es decobrix la Cort Celestial, coman-

Dibuix de Ximeno per a la medalla d'argent de l'arquebisbe Lizana, 1810
Commemora la pau entre Espanya i Anglaterra. La gravà Sùria
Col·lecció del marquès de San Francisco

dada pels tres arcàngels: Sant Miquel, Sant Gabriel i Sant Rafel, i prop de la Trinitat augustíssima, apareixen multituds d'àngels tocant diversos instruments de música, com per a manifestar el seu goig i cult al Creador de l'Univers».

Aquesta és la pintura de la cúpula de la Catedral en la que Ximeno va representar l'Assumpció de la Verge i que «en matèria d'ornamentació és d'allò millor que hi ha en aquell temple». «Que Ximeno era un artista de mèrit, no hi ha dubte. I cabalment en el gènere que més sobresortia fón en la gran pintura mural».

Però no fón aquesta, l'única que féu. Pintà també la cúpula de la capella del Senyor de Santa Teresa. «En el dombo va plasmar la història que corre de la renovació de la imatge; en l'àbsit l'escarot que hagué al poble del Cardonal quan va disposar-se el seu trasllat a Mèxic; la resta del temple el va adornar amb elegància. Més tot va desaparèixer en el terratrèmol de l'any 1845—als trenta-dos anys d'haver-se pintat—que assolà l'església.

Els frescs de Ximeno són superiors a les seues pintures a l'oli «incorrectes pel dibuix, de colorit poc agradable, sense acabar ni afinar els quadres, cercant pinzellades fortes, per a produir l'efecte que avui s'estila» diu un crític mexicà.

Ximeno va deixar deixebles que foren els continuadors de la seua obra. Joan Sáenz treballà amb ell en la decoració de la Catedral mexicana, en la que pintà el grup de Sant Miquel i els àngels rebels. Josep Maria Vázquez, pintà quadres per a l'església de Loreto i per a la Capella del Sagari. I Josep Antoni Castro, el darrer i el més original dels tres, concebí i executà «una al·legoria al·lusiva a l'aliança que Espanya va fer amb Anglaterra a principis del segle en contra de la França».

Rafel Ximeno i Planes va finir a Mèxic en 1803.

XIII

MANUEL TOLSÀ

Heus ací la figura més representativa, la de major empenya i glòria, la que ha deixat més mostres del seu art segur i inconfusible i que són avui orgull d'una nació i ornament d'un poble.

No hi ha foraster que arribe a Mèxic, que no es quede admirat davant el monument eqüestre de Carles IV, conegut popularment pel «Cavallet», obra veritablement genial.

Manuel Tolsà Sarrion va nàixer a Enguera (València) el 4 de maig de 1757. No se sap res de la seua infància, ni quan va vindre a València. Sols que fón alumne de la Reial Acadèmia de Sant Carles, que es va relacionar amb l'escultor Josep Esteve Bonet, i que des dels seus primers anys s'havia dedicat a l'estudi de l'escultura, sota el mestratge d'En Josep Pujol, artista de grans mèrits que aplegà ha ésser Director de la càtedra d'Escultura i finalment de la de Pintura.

Pujol degué influir molt en la vida artística de Tolsà, puix no solament era escultor, sinó que posseïa grans coneixements d'arquitectura com ho demostra la construcció de la Capella de Sant Vicent Ferrer del convent de Sant Domènec, per la qual hagué pleit que, encara que s'acceptaren els plànols ja fets, s'obligà a què les obres foren dirigides per un arquitecte.

Per l'època en què Tolsà viu a València es construïx la Duana, més tard Fàbrica de Tabacs i avui Palau de Justícia, aquesta magnífica obra, que perdura majestuosament a

través dels anys, degué pesar molt i d'una forma prou directa en el seu projecte i execució del Palau de la Minería de Mèxic.

Manuel Tolsà Sarrión

En 1780, Tolsà, de l'Acadèmia de Sant Carles de València, passa a la de Sant Ferran de Madrid, protegit per Josep M.ª de Maella, pintor de Cambra de Carles IV, on fón deixeble del gran escultor Joan Pascual de Mena, autor de la font del Neptú. En 1784 guanya el segon premi per el concurs de primera classe pel seu sots relleu

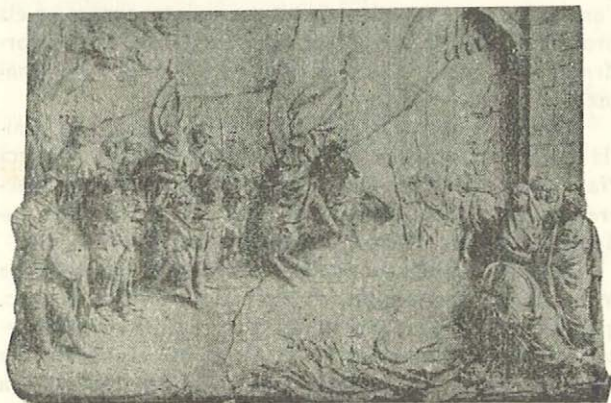
«L'entrada triomfant dels Reis Catòlics a Granada després de la seua rendició».

Tolsà viu a la Cort uns anys magnífics puix la ciutat s'empolaina amb superbs edificis i jardins. S'acaben de construir el Palau Reial, el Monestir de les Saleses, el Palau de Lliria, etc. les fonts de Neptú, d'Apol·ló i de la Cibeles. Però en 1788, vacant la càtedra d'Escultura de l'Acadèmia de Sant Carles de Mèxic, Tolsà la sol·licita i mentre el seu expedient és resolt, és nomenat en 1789 Acadèmic de Mèrit de Sant Ferran, i per fi, el 6 de desembre de 1790 rep el desitjat nomenament d'Acadèmic Director

d'Escultura de la de Sant Carles de Mèxic, per mà de Maella amb un sou de dos mil pessos anyals. Al Museu de Pintures de Mèxic hi ha els retrats de Carles III i Carles IV que Maella pintà i regalà a l'Escola de Belles Arts de Mèxic.

Marxa a Cádiz, amb una neboda i un criat, on aplega el 12 de setembre; aquí es féu càrrec de setanta-sis grans caixons que contenièn models de guix, llibres i altres materials de treball que el Govern espanyol trametia a l'Acadèmia de Sant Carles, aprofitant el viatge de Tolsà; ell afegí 154 quintars de guix blanc en pedra.

Com l'embalum és de consideració i no fàcil de trans-

«L'entrada triomfant dels Reis Catòlics a Granada»
Sots-relleu de Tolsà. Madrid, 1784

portar en tot vaixell, Tolsà i els seus han d'esperar cinc mesos en Cádiz «esgotant la paciència i els recursos econòmics» havent de demanar de bestreta a la Reial Hisenda, fins el 20 de febrer de 1791 en què la fragata «Santa Paula» de la Reial Armada, es fa a la mar amb tot aquell carregament a cura del gran escultor i després de cinc mesos de navegació, havent fet escala a l'Havana i retre viatge a Veracruz aplega a la capital de Mèxic el 22 de juliol de 1791. Tenia llavors 34 anys.

Una gran alegria experimenta Tolsà a la seua aplegada a Mèxic; dos paisans seus, Joaquím Fabregat, professor de gravat i Rafel Ximeno, professor de pintura l'esperen amb l'ànsia que és de suposar i ja els tres junts, comencen els projectes que en el futur seran magnifiques realitats i recorden la seua estimada València que no tornaran a vore mai més.

Tolsà va a la Nova Espanya disposat a crear una família i una llar, i havent conegut a Veracruz la senyoreta Na Lluïsa Sanz Téllez Girón, filla del Comissari de Guerra i Administrador de la Reial Duana de Toluca, descendent dels comtes d'Osuna, va casar-se amb ella en 1794.

De com era Tolsà en aquells joïosos anys que aplega a Mèxic, hi ha un expressiu retrat pintat a l'oli per Ximeno, que es conserva en el Museu de Pintures de la capital azteca. La noble i atraient figura de l'escultor arquitecte fón plasmada pel pintor valencià amb naturalitat i senzillesa espontànies. «Està assegut, sense que perga per la familiaritat de l'actitud, la seua exquisida correcció». S'endivina que era home de cos vigorós i elàstic, fi, esvelt, amb l'em-

polvada peluca, els ulls grans, de mirada ampla i serena, les celles són dos arcs suaus i correctes, el nas recte, els llavis grossos i sexuals, el mentó fort,—senyal de fermesa i voluntat —donen a la seua cara una expressió varonil de segura constància. Les seues mans d'hàbil artisa, completen la seua senyorial figura.

El nostre escultor no és solament home de caràcter i de voluntat, sinó també home prolífic. Dos dels vuit fills moriren als pocs anys, però els sis següents van viure sense que ningú es dedicara a les arts del pare. Eugeni i Ciril foren generals. Marià, coronel. Dels altres—Josep i Dionís —es sap que moriren fadrins, però Romuald va casar-se dues vegades i tingué vint-i-dos fills.

Tolsà morí a Mèxic el 25 de desembre de 1816, tenia 59 anys i ne feia 25 que havia aplegat a la Nova Espanya.

En l'actualitat encara hi ha a la ciutat de Mèxic i Guadajajara moltes famílies descendents del gran artista En Manuel Tolsà; però sense l'accent, que allí s'ha convertit en Tolsa.

XIV

LES SEUES OBRES

La seua primera tasca a l'Acadèmia de Sant Carles és adobar els danys i desperfectes que sofriren les reproduccions escultòriques que amb ell aplegaren; després fer-se un nom i fonamentar-se un prestigi com a professor.

Ensenya a usar el guix en tot gènere d'estucs i en la decoració de temples i edificis. Féu aplicació pròdiga dels marbres mexicans, ideant procediments de poliment desconeguts fins a ell. Perfeccionà l'art del daurat en fulla i daurar els metalls, descobrí nous vernissos i colors. Poc a poc el seu nom va obrint-se camí, fins que es parla, en general, d'un estil Tolsà.

Dos anys després de la seua aplegada, és ja Director de les obres de conclusió de la Catedral de Mèxic; més tard l'Escola de Minería li encarregava el projecte del seu Reial Seminari i en 1794 va rebre l'ordre de modelar la seua obra més famosa, l'estàtua eqüestre del rei Carles IV i en 1799 començava les obres de l'anomenat Xiprer de la Catedral de Puebla

Ja des d'aquell moment, la mà de l'arquitecte escultor intervindrà a fons en una porció d'obres de rellevant mèrit i el seu nom quedarà vinculat a Mèxic com un honor i una glòria.

L'obra de Tolsà ocupa aquest període de transició que lliga el fi de l'època colonial amb el començ de l'època moderna i que políticament coincidix amb el despertar de

la independència de Mèxic. Els seus mèrits no sols com a escultor sinó també com a arquitecte el situen on sols apleguen els elegits.

Catedral de Mèxic

La Catedral de Mèxic, que començada a construir per Cortés en 1524 fón una obra que va créixer molt lentament, però quan Tolsà es féu càrrec, les dues torres ja estaven acabades, axí és que aquest va limitar-se a equilibrar el

conjunt, elevant el centre de la façana on està el rellotge que coronà amb tres estàtues de pedra treballades per ell i que representen la Fe, l'Esperança i la Caritat.

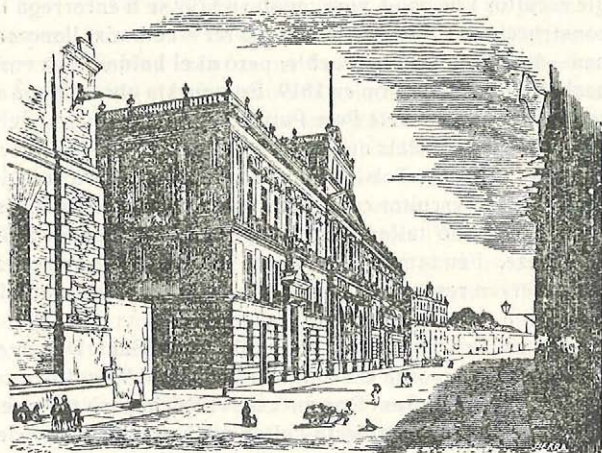
Va fer la façana de l'església del Oreto i a petició de la marquesa de Selva Nevada, féu el projecte del convent de carmelites descalces de Querétano i per ordre del Virrei, comte de Revillagigedo, projectà un fossar ventilat que servira com a model per a les altres ciutats mexicanes.

Si tant va enlairar-se en arquitectura religiosa, més sobresortí en arquitectura civil. Tolsà projectà i construí la casa dels marquesos de l'Apartado on estigué establerta la Loteria Nacional i posteriorment vàries secretaries de l'Estat. El palau de Buenavista, on habità el dictador mexicà Antoni López de Santa Anna; en 1865 aquest palau fón el regal de bodes que els Emperadors Maximilià i Carlota, feren al mariscal Bazaine.

Intervingué en la construcció de la caserna de cavalleria de Peredo i en la Casa de la Moneda. Projectà per a la Hisenda pública una Plaça de Bous desmontable, de fusta, i requerit pel Virrei, la Reial Audiència, l'Ajuntament i altres corporacions; intervingué activament en el reconeixement del Reial Desaignüe, en les cases de bany del Peñón, en la Plaça Major del Mercat, del Coliseu i en l'Albereda; en la conducció de les aigües potables per a la ciutat de Mèxic que encara avui amb el seu ràpid creixement i els seus tres milions d'habitants és un problema sense resoldre.

L'Escola de Minería o Escola d'Ingenyers, és el monument d'arquitectura civil de més envergadura i de més importància que Tolsà construí a Mèxic. Les obres van comen-

çar en 1797 i varen finir en 1813. Ocupa aquest palau una superfície de 8000 metres quadrats i té una altària de 18 metres. La seua estructura interna és molt complicada; té

Escola de Minería, Mèxic. Obra de Tolsà, 1797-1813

set patis, onze fonts, tretze escales i 238 departaments però tot perfectament disposat; hi ha un vestibul, un gran claustre amb doble arqueria, saló d'actes, capella—amb pintures al fresc del valencià Ximeno—i una majestuosa i monumental escala, espaiosa i gallarda de doble rampell i doble tram que recorda molt la de la Duana de València, així com la seua façana sòbria i elegant, del més pur estil

neoclàssic, amb una gran balconada i al remat una balustrada amb parelles de gerros.

Si Tolsà fón un gran arquitecte, també fón un formidable escultor i bé es va vore, quan en 1799 se li encarregà la construcció del Tabernacle o el Xiprer — com així l'anomenen— de la Catedral de Puebla; però ni el baldaquí va vore acabat, puix que ho fón en 1819. En aquesta obra l'ajudà el seu deixeble predilecte Pere Patiño Ixtolinque, que modelà les quatre figures dels quatre Doctors de l'Església i altres artistes i artisans. Tolsà va posar en aquesta obra tota la seua ànima d'escultor com ho prova la imatge de la Puríssima Concepció tallada en fusta per ell i buidada després en bronze. Féu també una còpia, i les dues, policromades, es conserven respectivament a la capella del Seminari de Puebla i a l'església de la Professa.

També féu Tolsà l'altar de l'església de Sant Domènec de Mèxic que recorda el de la capella de Sant Vicent Ferrer, en l'exconvent de Sant Domènec de València però major en amplitud i riquesa. Projectà l'altar de la capella de la Reial Casa de la Moneda i féu altres molts treballs arquitectònics-escultòrics, entre els quals sobresurten la pira funerària dedicada a l'arquebisbe Núñez de Haro i Peralta i el sepulcre per a l'Oïdor En Cosme de Mier y Trespalacios, en l'església de la tercera ordre de la Nostra Senyora del Carme en la capital de Mèxic; a més d'unes imatges de la Dolorosa en la Catedral de Mèxic i en la Professa i un bust de Cortés que ha desaparegut.

«EL CAVALLET»

En 1795 Tolsà va rebre l'encàrrec del Virrei de la Nova Espanya, En Miquel de la Grúa Talamanca i Branciforte—cunyat de Godoy i cèlebre per la seua manca d'escrúpol en l'administració—de modelar una estàtua eqüestre de Carles IV. Es aquesta l'època en què més treballa i en què realitza les seues més famoses obres a la Catedral de Mèxic i de Puebla i la construcció del Palau de la Minería; però l'arquitecte Tolsà, escultor pels quatre costats, talla amb fusta i de forma magistral l'efigie del rei Carles IV amb una corona de llorer, vestit amb el mant dels Cèsars romans i el cetre a la mà dreta, amb actitud de comandament. «El cavall amb aire de pausada marxa alça la pota esquerra per a què faça contraposició exacta amb la del Rei».

En un principi, per manca de la calamina necessària per a la seua fundició va col·locar-se sobre el pedestal—el 9 de desembre de 1796, natalici de la reina—el model de fusta revestit d'estuc daurat.

En 1800 va construir Tolsà el motle per a la seua fundició, però fins dos anys després no es va aconseguir el metall necessari, cinc-cents quintars de bronze, és a dir més de vint tones. El dia 2 d'agost de 1802 a les cinc de la tarde, en el pati de l'excol·legi de Sant Pere i Sant Pau s'encenqueren dos grans forns i dos dies després es fonia l'estàtua amb una sola pesa, sota la direcció personal de Tolsà.

L'endarreriment es degué a que uns corsaris anglesos en 1798 apresaren la fragata «Asturiana», que de Cádiz

portava noranta quintars de calamina per al treball del buidat.

Del seu tamany donarà idea que havent deixat un portell en una de les anques del cavall, pugueren entrar en el seu interior vint-i-cinc hòmens per desfer els tirants de ferro, pel que des d'allavors se li diu el Cavallet de Tròia.

Catorze mesos tardà Tolsà en polir-la i deixar-la llesta per a la seua inauguració definitiva. Quatre dies durà el seu trasllat a través de la ciutat fins a la Plaça Major; però sols uns minuts, el col·locar-la sobre el pedestal. I el dia 9 de desembre de 1803—tres anys després de la col·locació de l'estàtua provisional—i amb motiu del natalici de la reina Maria Lluïsa, el Virrei Iturrigaray féu oficialment la seua inauguració al davant d'una gentada enorme, entre el goig popular, les salves d'ordenança, repic general de campanes, vitols i aplaudiments i acte seguit l'Arquebisbe va celebrar una solemne funció religiosa en acció de gràcies. Hi hagué a més, un concurs amb premis per a la millor inscripció llatina, al millor sonet, les tres millors octaves, la millor oda castellana i el millor romanç que cantaren les glòries de Carles IV i de la seua estàtua.

Méxic posseïa des d'aquell moment, el monument més meravellós d'Amèrica. L'obra definitiva pesa 29.700 quilos i medix 4'88 metres d'altària, 1'70 d'ample i 5'04 de llarg. Considerada matemàticament, correspon a més de vuit vegades al natural.

En el pedestal, on ara es troba el famós Cavallet de Tròia, hi ha dues plaques de marbre de Carrara, lleugerament vetejades de blau, amb les següents inscripcions:

«El Virrei En Miquel de la Grúa Tamalanca, Marquès de Branciforte, que governà la Nova Espanya des de 1794 fins a 1798, va manar fer aquesta estàtua de Carles IV de Borbó, Rei d'Espanya i Índies, la qual fón col·locada en la Plaça Major de Mèxic el dia 9 de desembre de 1803, natalici de la Reina Maria Lluïsa, sent Virrei en Josep d'Iturrigaray.

MÈXIC LA CONSERVA COM A UN MONUMENT D'ART»

L'altra placa diu:

«El dia 4 d'agost de 1802 fón fosa i buidada aquesta estàtua en Mèxic, amb una sola operació, amb el pes de 450 quintars, pel director de l'Escultura de l'Acadèmia.

EN MANUEL TOLSÀ

Qui la va polir i cizellar en catorze mesos i en 1852, sent President de la República Mexicana en Marian Arista i President de l'Ajuntament de Mèxic En Miquel Lerdo de Tejada, s'acabà i es col·locà en aquest lloc».

El famós escriptor alemany Aleixandre Humboldt que es trobava a Mèxic precisament quan el Cavallet era col·locat a la Plaça Major, va dir:

«Exceptuant l'estàtua de Marc Aureli en Roma, sobrepuja en fermosura i puresa d'estil a quantes d'aquest gènere queden a Europa». Aquest judici, després de tants anys enca-

Monument a Carles IV

ra no ha estat desmentit per cap artista i té vigència d'actualitat. I referint-se a Tolsà va afegir Humboldt: «El mèrit d'aquest home de geni no pot ser dignament apreciat sinó pels que coneixen les dificultats que presenta, a l'Europa civilitzada mateixa, l'execució d'aquestes grans obres d'art»

Al Museu de Pintura de Mèxic hi ha un retrat del natural d'Humboldt pintat per Ximeno. Humboldt estigué a València el 6 de febrer de 1799.

Fón Tolsà un gran escultor que donà vida i moviment a les seues obres, i sobre tot, era grandíós en les proporcions, en la concepció dels seus tipus, en les positures, en els accionaments i en els drapatges. I en la mostra colosal del seu geni l'equèstre estàtua del monarca Carles IV, va revelar el seu mestratge per a inspirar-se en el més pur classicisme, i en el que no sabem si lloar més les harmòniques formes, el natural pas amb que camina, l'aire i l'animat de la bèstia, o l'actitud del genet en el que s'admira l'augusta actitud d'un Cèsar poderós. I és que Tolsà fón també un Cèsar que dominà el món artístic amb la majestatat de la seua obra.

Com hem dit abans l'estàtua fón traslladada del Col·legi de Sant Pere i Sant Pau al centre de la Plaça d'Armes o Plaça Major, tan plena d'ambient, la qual des de que feren el Sócol per al Cavallet, és coneguda popularment amb el nom del Zócalo. Tan gran és la seua popularitat que a la capital de Mèxic, es publica un setmanari dit «El Zócalo», a moltes places majors d'altres pobles de la República se'ls diu vulgarment el Zócalo. La permanència al Sócol, donant a la plaça un aire familiar i senyorial, no fón molt llarga,

puix que en 1822 i per motius polítics fón treta d'aquí, tancada en un globus de fusta pintat de blau i deixada a un recó del Museu, que allavors es trobava a la Universitat. La Universitat ocupava un edifici, avui assolat, a les espatlles de l'actual Palau de la Suprema Cort de Justícia.

En 1824, essent president de la República el general En

Plaça Major o Sócol amb el monument a Carles IV

Guadalupe Victoria, li fón treta l'àliga, símbol mexicà que apareixia sota una de les seues potes del darrere i que es va prendre com a una ofensa a Mèxic. Així quedà fins a setembre de 1852 en què fón transportada ingeniosament a l'allavors Passeig Nou i que ara és la glorieta on fan cap els carrers de Bucareli, Rosales, Avinguda Juárez i Passeig de la Reforma.

Amb motiu d'aquest canvi, el poble cantava uns versos que pensava haguera dit Carles IV si llavors vixquera. Entre altres copiem:

Adiós, querido Museo,
adiós, Universidad;
ya me voy para el Paseo
a llorar mi soledad,
pues desterrado me veo.

Abundaven també els versos que representaven diàlegs entre Carles IV i el bust de Santa Anna, que estava prop d'aquest.

Tots els governs mexicans han estat d'acord que la República devia conservar per a la seua capital aquesta meravella d'art que té tanta vida, que el Rei sembla que alene i el cavall vullga sortir del pedestal.

Des de la Independència mexicana fins als nostres dies, aquesta estàtua ha contemplat els més tràgics, els més alegres i els més notables episodis de la història d'aquell país.

Quan estigué a la Plaça Major, durant la guerra de la Independència, va vore alçar els entaulats de la forca per als patriotes que lluitaven per la llibertat de Mèxic; fón testimoni també de l'entrada de l'Exèrcit Triguarante al comandament d'Iturbide i de Guerrero, fet que segellà la total independència del país.

Des del seu nou pedestal, que en els primers temps era el principi del Passeig de Bucareli, va contemplar els avalots de l'Acordada, edifici que es trobava per aquests indrets; presencià les desfilades dels patriotes que anaren a Chapultepec, Molí del Rei i Garita de Belén a defensar la sobirania nacional contra els atacs dels invasors nordamericans; fón també del pas de les carrosses imperials de Maximilià i Carlota amb la seua escorta d'húsars cap

l'Alcàcer; passaren front a ell Juárez i els pròcers de la Reforma; en temps del porfirisme va vore les esplèndides i principesques recepcions que donava en sa casa, on avui està la Loteria Nacional, el mil·lionari N'Ignasi de la Torre i Mier; fón també testimoni de la caiguda de la dictadura

Passeig de la Reforma, actual emplaçament del «Cavallet»

i la multitud pujà al seu pedestal i muntà sobre ell per a presenciar l'apoteòsica entrada a Mèxic del senyor Madero; li passaren també brumint els projectils de Pancho Villa, del moviment casernari de la Ciutadella i finalment l'entrada triomfant de l'Exèrcit Constitucionalista.

Els principals episodis revolucionaris han desfilat al davant dels seus ulls. Aplegaren fins a ell els esclafits dels dispars amb que es va executar en la propera Inspecció de Polic a l'enginyer Segura Vilchis i el Pare Pro i també va vore passar, junt a ell la comitiva fúnebre que seguia al darrere de les despulles del capdill esquerrista Alvaro

Obregón. Ha vist i seguirà veient qui sap quants episodis més amb la seua imperturbable immobilitat de bronze, aquesta estàtua tan indentificada amb l'ànima i l'esperit de Mèxic, la silueta de la qual ha estat popularitzada pel món sencer, principalment per la càmera dels turistes.

Però els curiosos forasters i estrangers que s'acosten a llegir les plaques d'aquest grandió monument—fet per un valencià, a qui València no ha honorat com es mereix i ara seria l'hora, puix que els valencians residents a Mèxic han començat una campanya per a alçar una estàtua a l'escultor-arquitecte Tolsà, davant del Palau de la Mineria—sols s'assabenten que fón feta per encàrrec del marquès de Branciforte, modelada pel Director d'Escultura de l'Acadèmia En Manuel Tolsà que pesa tants quintars, altres dades més i darrerament, que representa a Carles IV Rei d'Espanya, i una frase que queda molt gravada en el curiós llegidor:

MÈXIC LA CONSERVA COM A UN MONUMENT D'ART

BIBLIOGRAFIA

Almela y Vives, Francisco

Igual Úbeda, Antonio

«El escultor-arquitecto Manuel Tolsà». Valencia.

Garrido, Lic. Luis

«La obra de Rafael Altamira». Discurso en la Academia Nacional de Historia y Geografía. México.

González Obregón, Luis

«México en 1810». México.

Alcahalí, Barón de

«Diccionario de artistas valencianos». Valencia.

Fernández, Justino

«El palacio de la minería». México.

C. S. J.

«Museo Mexicano». México.

R. Ratto, Héctor

«La expedición de Malaspina». Buenos Aires.

Revilla

«El Arte en México». México.

Couto.

«Diálogo sobre la historia de la pintura en México». México.

Zúñiga y Ontiveros, Mariano de

«Calendario Manual y guía de forasteros de México, para el año 1810.» México.

Escontria, Alfredo

«Breve estudio de la obra y personalidad del escultor y arquitecto don Manuel Tolsà». México.

Navalón, Sebastián C.

«El grabado en México». México

L. M.

«El clasicismo en México». México.

Romero de Torres. Marqués de San Francisco, Manuel

«Los grabadores en México durante la época colonial». México.

Novo y Colson, Teniente D. Pedro de

«Viaje político-científico alrededor del mundo por las corbetas Descubierta y Atrevida». Madrid.

Toribio Medina, José

«La Imprenta en México». México.

Fernández, Justino

«El grabado en lámina en la Academia de San Carlos de México durante el siglo XIX». México.

Biografía del Excmo. Sr. Teniente General Don Joaquín Monserrat y Cruïlles, Marqués de Cruïlles, Virrey de la Nueva España, de 1760 a 1766, escrita por su biznieta. El Marqués del mismo título». Valencia.

Articles publicats a les revistes i diaris:

El Camí.—Las Provincias.—Almanaque de las Provincias i Levante de València.

Veracruz. — Jueves de Excelsior. — Mediterrani. — Revista de Revistas. — Hoy. — Norte. — Novedades. — El Nacional i Excelsior de Mèxic.

TAULA

<u>Cap.</u>		<u>Pàg.</u>
	Açò és Mèxic	5
I	Mèxic	11
II	València	17
III	València allí	25
IV	Carles Ruano Llopis	34
V	Rafel Altamira i Crevea	40
VI	Fra Martí de València	47
VII	Fra Margil de Jesús.	49
VIII	El Marquès de Cruïlles	51
IX	Els de Sant Carles	59
X	Tomàs de Súria	61
XI	Josep Joaquim Fabregat	75
XII	Rafel Ximeno	79
XIII	Manuel Tolsà	83
XIV	Les seues obres	88
XV	«El cavallet»	93
	Bibliografia	101

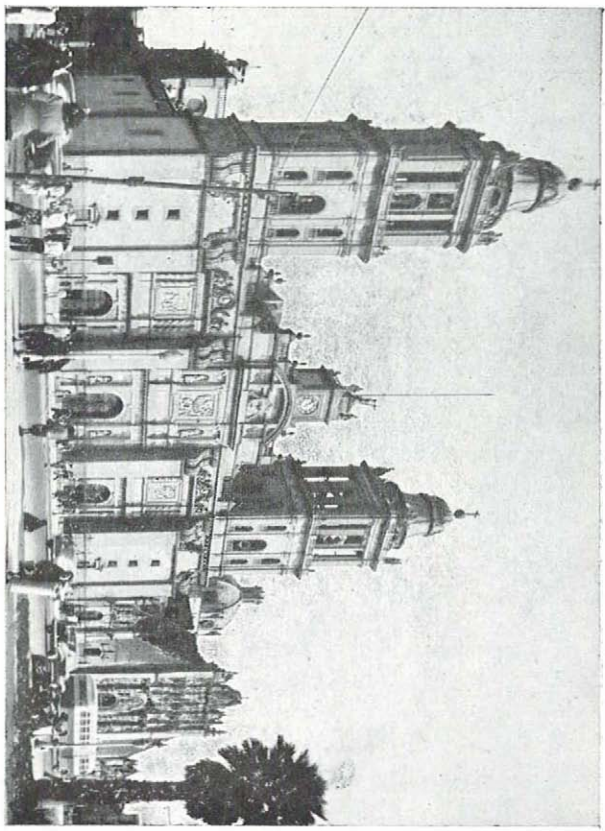
TABLE

1	Accès à Mexico
11	I Mexico
17	II Valerius
23	III Valerius III
31	IV Carlos Rojas Hidalgo
40	V Rafael Ramírez
47	VI La Montaña
49	VII La Montaña
51	VIII El Mandarín
59	IX El de San Carlos
61	X Tomán de Sula
75	XI José Joaquín Fabre
79	XII Rafael Ramírez
83	XIII Manuel Torres
89	XIV Las Yucas Blancas
93	XV El castillo
101	Bibliografía

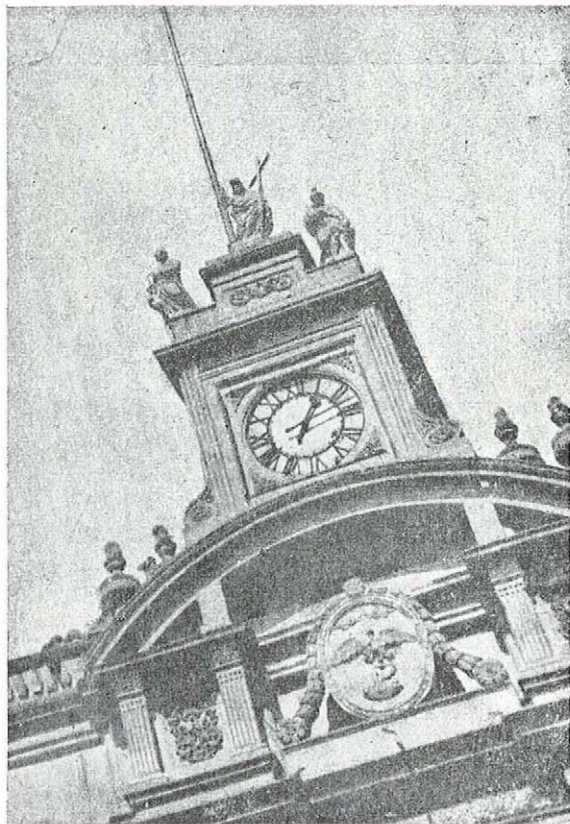

Manuel Tolsà Sarrion pintat per Ximeno

Catedral de Mèxic decorada per Ximeno

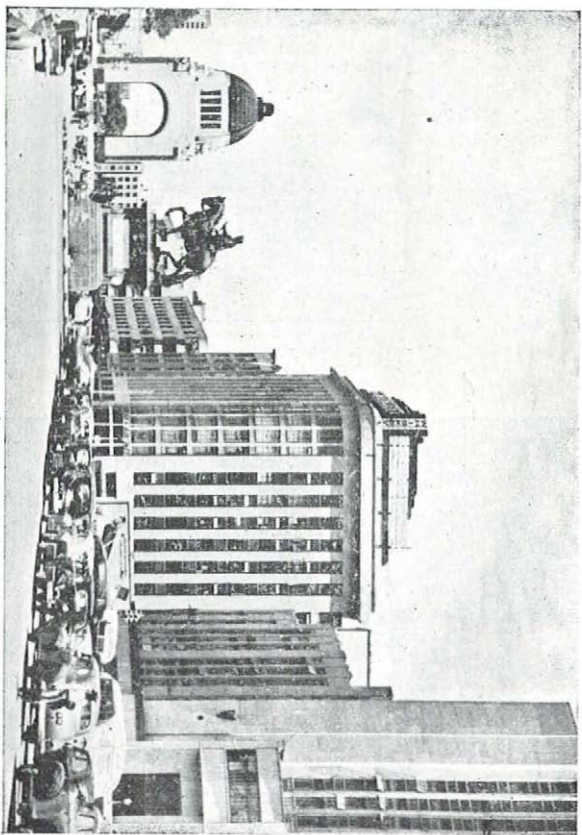
Detall de la torre central amb les figures de la Fe, l' Esperança
i la Caritat, modelades per Tolsà

Monument a Carles IV

Altre aspecte del «Cavallet»

Passeig de la Reforma amb el monument a Carles IV

En l'actualitat col·labora a «Valencia Atracción», «Las Provincias» i en el seu «Almanaque», «Levante» i la revista «Feriario», de València; al «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», de Castelló; «Destino» i «Garbo», de Barcelona; «Dígame», de Madrid i «Jueves de Excelsior» i «Norte», de Mèxic.

Els anys que passà a les comarques de Morella i Baix Maestrat (1927-1941), l'ameraren de pairalisme i l'endinsaren al fons del fons de l'ànima popular, xuclant la saba d'un llenguatge, d'unes festes, d'uns costums, en una paraula, d'una mena de viure tan purament valenciana, que vui per vui Soler i Godes és un dels escriptors en valenciana prosa — clara, viva i palpitant — de més possibilitats dintre i fora del País Valencià, puix que aporta a la llengua veus i girs de la parla popular de gran poder suggestiu, encara que les paraules que incorpora no figuren en el lèxic catal·logat als diccionaris.

A més a més, Soler i Godes és el primer i únic propagador de les idees filosòfiques d'En Francesc Pujols (creador de la Hiparxiologia) a les terres valencianes.

Enric Soler i Godes no és solament, però, un brillant escriptor de diaris i hebdomedaris, els temes del qual són sempre interessants i llegits amb avidesa. És, també, un notabilíssim poeta i un afanyós rebuscador d'arxius a la cacera de dades i dates. En el primer aspecte ens cal destriar d'entre la seua obra poètica els dos volums «I el cel és blau» i «Bestioles», recull de poemes; l'un gaiament farcit d'imatgeria i de sensibilitat poètiques i l'altre, joiosament replé d'humor de la millor mena. El primer, bastit amb paisatges camperols i somriures amorosos; el segon, confeccionat amb filosòfiques — però no abstruses — observacions de la plural animàlia dels paradisos terrenals.

Com a copilador — erudició seriosa i entusiasme popular — vegeu el seu «Calendari Faller», aquesta crònica del monument folklòric, viu i creixent, que anomenem falles de Sant Josep.

Enric Soler i Godes és, per tota la seua obra, un escriptor sempre transcendent.

CARLES SALVADOR

València, 1953

SOLER I GODES

Morote, 5 BENIFAIÓ (València)

1 S

15 pessetes